

Панаири на българските земи преди Освобождението

The Fairs on the Bulgarian Lands before the Liberation

Алджан ДЖАФЕР, Миърям САЛИМ
Aldzhan DZHAFER, Miyryam SALIM

Abstract. *The fairs were the only place that guarantees relatively good conditions for carrying out trade exchanges in the Ottoman Empire. Traditional state fairs are one of the longest-lasting and most colorful types of trade in the history of shopping. The Bulgarian lands, as the main crossroads of the Balkan Peninsula, became the center of numerous fairs of great importance.*

The present study presents the emergence, organization and functioning of the largest fairs in the Rumelian part of the Ottoman Empire. Some of these fairs, which have a rather long and time-honored history, are still known in many populated areas today.

Of particular importance are the fairs in Uzundzhovo, Sliven (Islimie), Targovishte (Eski Juma), Prilep in today's Republic of North Macedonia, Medzhidie, also known as Karasu/Cherna Voda in today's Republic of Romania, Seres in today's Hellenic Republic, Pazardjik (Tatar Pazardjik), Dobrich (Hadjioglu Pazardzhik) and others.

The analysis is based on sources of various types and origins, with the aim being to reveal the place and significance of the larger fairs in today's Bulgarian lands before the Liberation. The organization, security and service of the fairs, the commercial exchange carried out at the international and interregional level, as well as their social and cultural role, helping to establish trade contacts and cultural ties in the Ottoman period, are presented.

The research brings into scientific circulation hitherto unknown Ottoman-Turkish sources stored in the Bulgarian archives (Department „Oriental Collections“ of the „St. St. Cyril and Methodius“ National Library) and the Ottoman Archives in Istanbul (Directorate of State Archives Ottoman archive). In addition to the mentioned sources, information is used from the correspondence in the revival periodical press, published travel literature, as well as research by Bulgarian and foreign scientists. The newly discovered and unpublished Ottoman sources are presented with a facsimile, transliteration of the text and a complete translation into Bulgarian.

Special attention has been paid to the spatial organization of the fairs, the features of construction of the fair towns are described in detail, and architectural sketches are attached. The development also presents a new find – a fair seal, which is currently the only artifact of its kind. The study also focuses on the role of the fair as a cultural center, attracting people from many different regions with different customs and customs.

Keywords: Ottoman Empire; fairs; Bulgarian lands; fairground; trade; goods

Панаириите и пазарите играят значителна роля в икономическия и социалния живот на обществото. Те представляват важни търговски и културни събития, където се срещат различни общности, обменят се стоки, идеи и технологии, характеризират се като място, което гарантира относително добри условия за извършването на търговски обмен. Едни от най-дълготрайните и известни панаири в историята на пазаруването се организират на територията на Османската империя. След XVI в. броят на седмичните пазари и ежегодните панаири нараства вследствие на настъпилите промени в стопанството, и по-специално неговата комерсиализация, от една страна, и от друга – постоянните грижи, които османската държава полага за обезпечаване на необходимите запаси от храни и занаятчийски произведения за големите имперски консумативни центрове (Razdhavitchka, 2007, р. 23). Османските панаири могат да бъдат разглеждани като социални и търговски организации. Като търговски центрове, панаириите осигуряват платформа за местни и чуждестранни търговци, които продават и купуват различни стоки, като зърно, текстил, подправки, метали и луксозни изделия. Те стимулират икономическото развитие на регионите, където се провеждат, и създават възможности за заетост. Освен икономическата си функция панаириите служат като място за културно взаимодействие между различни етнически и религиозни групи. В панаириите организациите с преобладаващ социален аспект се създават най-вече от общности, живеещи в османските земи. Религиозните церемонии или идеята за забавление винаги са преобладавали в тези панаири.

На Балканите решаваща роля за разпространението на панаириите има налагането на християнството за официална религия в средновековните държави в региона. През този период се поставя началото и на годишните поклоннически събирания, провеждани в манастирите и църквите по време на честванията на техния светец покровител. Вярващи, дошли от близо и далеч, носят със себе си дарове за храма, символизиращи направената жертва, в замяна на която те очакват да получат милостта и закрилата на съответния светец. Натрупваните големи количества пожертвувания, както и на излишъци от селскостопански и занаятчийски произведения или специално изработвани сувенири от страна на манастирските братства и населението, живеещо и обработващо съответно църковните или манастирските земи, се излагат по време на патронния празник за продан. Тази търговия, иницирана от духовниците, има за цел да обезпечи необходимите средства за поддръжка и ремонт на сградния фонд, както и да посрещне всички останали разходи, които биха възникнали през годината (Срв. Razdhavitchka, 2007, pp. 33 – 34; Popović, 2011, pp. 757 – 776). През първата половина на XIX в. някои от най-важните панаири все още се свързват с християнски светци и техните празници, за да обозначат началната си дата (Popović, 2011, pp. 757 – 776).

Българските земи, като главен кръстопът на Балканския полуостров, стават център на множество панаири с голямо значение. Още с установяването на османските институции по тези места властта преценява предимствата на градовете и ги включва активно в рамките на държавната система. Градските производства се оказват изключително необходими за селското население. Селскостопанският инвентар и голяма част от предметите на бита са дело на занаятчийското производство, което селяните закупуват на градските пазари и панаири. По такъв начин тези места за търговия оставят отпечатък и върху икономическия, социалния и културния живот на България. Изследователите са на мнение, че

активни панаири се организират най-вече в Румелия и на Балканите. Панаириите в Узунджово, Ислимие (дн. Сливен), Петрич, Сироз (дн. Серес), Неврокоп, Прищина, Видин, Силиври, Текирдаг и др. са важни търговски зони в Румелия. Това са големи и международни панаири с участието на местни и чужди търговци. Създаването им има своята история, запазени традиции и вековни прилики (Shen, 1996, p. 11, Porošić, 2011, pp. 757 – 776).

Развитието на капиталистическите отношения в големите европейски държави през XVIII в. довежда до изменение на външната и вътрешната търговия в Османската империя. Промяната в световните икономически и политически тенденции се отразява най-силно върху балканските османски провинции, които и най-рано биват присъединени към европейската икономическа система. Търговските връзки със западните държави са изключително важни за определени слоеве от населението на румелийските земи.

Световните изменения рефлектират, най-вече през XIX в., върху развитието на пазариите и панаириите. По това време започва разширяването и се зачеват нововъведения при тяхното организиране и градеж. Някои от малките панаири с тесни улици, недобре устроени и вече неспособащи да посрещнат увеличаващия се поток от местни и чуждестранни търговци в пределите на града, се превръщат в големи, отделени и много добре устроени панаирни грачета с широки улици и подредени клетки. Едни от тях, все още известни в много населени места на територията на страната ни, имат доста дълга и утвърдена във времето история. От особено значение са панаириите в Узунджово, Сливен (*Ислимие*), Търговище (*Ески Джума*¹), Серес (Гърция), Прилеп (Северна Македония), Меджидие (*Карасу*, Черна вода, Румъния), Пазарджик (*Татар Пазарджик*), Добрич (*Хаджъоглу Пазарджик*), Плевен (*Плевне*) и др.

През XIX в. в балканските провинции на османската държава се обособяват три панаирни цикъла, обхващащи респективно македонските земи, Тракия и Подбалкана и земите на североизток от Стара планина и Добруджа. Структурата и обемът на извършвания на тях стокооборот се определят както от производствената специализация на всеки регион, така също и от сухопътните, речните и морските му връзки с големите стокови депа в страната и чужбина (Razdhavitchka, 2007, p. 319).

1. Организация и време на панаириите

Панаириите са пазари на дадено селище, провеждани периодично в определен празник на годината. По отношение на организацията, датите на откриване и закриване между панаириите, установени в близки региони на територията на османската държава, както в Румелия, така и в Анадола, в голяма степен има координация и взаимно съгласуване (Shen, 1996, p. 17). Панаириите могат да се класифицират в две големи групи, от които първата отчита причините, по които се създават, а втората – мястото, на което се провеждат. Големите търговски изложения възникват по повод икономическите промени в столетието; по повод на определено религиозно, климатично (промяната на годишни сезони, добив на определена селскостопанска култура) или политическо събитие. Като основна причина за провеждане всички изследователи посочват икономическите показатели. Балканските провинции на Османската империя влизат в симбиоза с другите три предпоставки – коя от

1 Названието на населеното място тук и по-нататък се изписва, така както се чете на османска арабица в архивните документи.

тях може да бъде изведена като основна, е въпрос на авторова интерпретация, но трябва да се подчертае, че панаири в близко до днешното ни възприятие възникват във взаимовръзка с религията (Dimitrova, 2016, p. 178).

Ф. Бродел определя пазара като „богоизбрано място за предлагане и търсене, за взаимодействие с другите“ (Braudel, 2002, pp. 62 – 70). Независимо от някои възгледи и констатации, че панаириите не винаги са свързани с конкретен религиозен празник, повечето от тях, особено по българските земи, се провеждат най-вече около Петровден и Гергьовден. Известно е, че още през XIII в. се провежда панаир при Търново по случай храмовия празник на манастира „Св. Богородица“ в хълма Света гора. За него се споменава в житието на патриарх Евтимий от Григорий Цамблак. За панаири под старогръцкото название форос, сходно с латинското *feria*², се споменава в грамотата на Цар Иван Асен II, дадена на дубровнишките търговци, за да търгуват свободно в българското царство. В грамотата на Константин Асен, където се потвърждават правата на Виргинския манастир, се споменава панаирът при Скопие. Като панаирно място е бил сегашният град Сливен, където поклонниците и монасите на близките манастири в Сливенския балкан са продавали и купували различни стоки (Parveva, 2008, pp. 401 – 409; Tabakov, 2018; Parveva, 2011, pp. 274 – 286). Според преданието още съществува старото каменно здание „дебоя“ в Сливен, което е било манастирски хан и е служело на посетителите на панаира. На 23 април – деня, отреден за почитане на свети Георги (*Хъзър*) Хъдър, в Ески Джума отваря врати най-големият ежегоден пазар в Дунавската област.

В трите региона в балканските провинции, обхващащи съответно днешните български земи, са посочените по-горе Тракия, Подбалкана и македонските земи търговията се концентрира около един или два панаира с общонационално значение, на които се сключват сделки предимно на едро; няколко регионални, които осъществяват второто ниво на търговски обмен между обособените вътре производствени райони; и многобройни локални, на които всеки жител от близката околност сам може да се снабди с необходимите му стоки, донесени за продан от дребни търговци. Всички те, взети заедно, образуват един годишен цикъл със строго определени параметри, който прави възможна непрекъснатата циркулация на стоки в двете посоки от селото през града до международния пазар и обратно (Razdhavitchka, 2007, pp. 157 – 158).

Според Ръждавичка, която проучва панаириите в Османската империя през XIX в., всички промени, които настъпват в търговския режим между османската държава и европейските

2 Заг термина и понятието панаир стои старогръцката дума *panhagion* (pan – всичко, и ageiro – събирам), чието първо значение е религиозен празник, народно тържество и ежегоден пазар, и която навлиза във всички балкански езици. Позната в различни форми *panagiri* (новогръцки); *panajur*, *panajur* (сърбохърватски); *panaghuri* (румънски); *panauir* (турски) / *پاناير* / *پناير* / *پنا گیر* (османско-турски); *panăgiri* (арумънски); *panigiri* (албански), *panaizir*, *panaizir*, *panazlor* (български), постепенно тя губи своето значение на религиозен празник и става широко популярна в смисъл на ежегодна среща на търговци от различни краища, която се провежда през строго фиксиран интервал от време, на точно определено място и има стриктно регламентирана продължителност. Думата панаир в западноевропейските езици *fair* (английски), *foire* (френски), *fiere* (италиански), *feria* (испански), *feira* (португалски) се свързва с латинската *feria*, с която църквата обозначава своите „свети дни“, отредени за почитането на църковните светии. Представите за „свети дни“ се включват също в немската дума за панаири – *Messen*, така както *kirmis* (църковна меса) за населението на Британия. (Вж: The Encyclopaedia Britannica, 1910, p. 127; Bulgarian etymological dictionary, 1996, p. 38; Bulgarian encyclopedia, 1986, p. 47; Karadžić, 1898, p. 502; Redhouse, 1999).

страни, както и последвалите ги такива в икономическия живот на империята, като цяло, се отразяват като в огледало в развитието на панаириите. Като основни пазари, концентриращи в себе си обмена на стоки, произвеждани в един широк ареал, както и тези, идващи от чужбина, през XIX в. именно те формират гръбнака на вътрешната и външната търговия в балканските провинции на империята. До Руско-турската война от 1877 – 1878 г., когато значителна част от тези територии са откъснати от владенията на султана, се обособяват три обширни региона, в които са концентрирани голям брой ежегодни пазари. Първият от тях включва македонските земи. Началото на панаирния цикъл в тях се поставя всяка година през месец февруари в Серес. През пролетта се провежда осемдневен ежегоден пазар в град Велес, а в началото на лятото домакини на панаири стават охридският манастир „Св. Наум“ и голямото манастирско село Лерин. Изследователката установява също, че през целия разглеждан период първостепенно значение за развитието на търговията в региона и на Балканите, като цяло, има Прилепският панаир, чиято популярност далеч надхвърля границите на империята и го прави неразделна част от международната търговска мрежа. Значително по-скромни по размери са ежегодните пазари, провеждани през четирите последни месеца на годината респективно в Неврокоп, Маврово, Йенидже Вардар и Петрич (Razdhavitchka, 2007, p. 59).

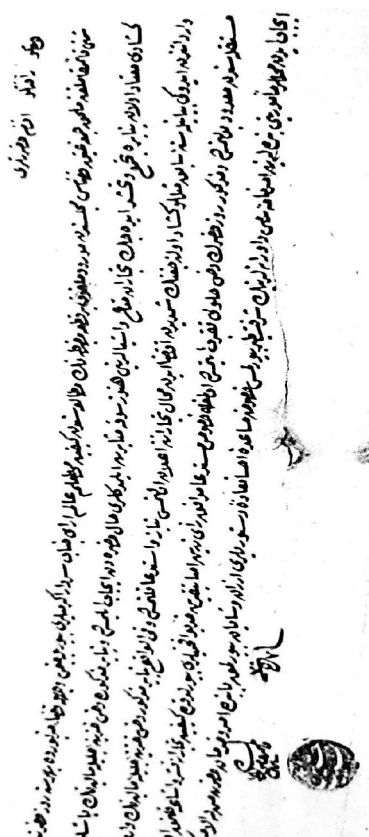
Вторият регион от класификацията на Ръждавичка обхваща територията на Тракия и Подбалкана. Там с настъпването на пролетта се открива и панаирният сезон – на Гергьовден в Ямбол, домакин на стоков и животински пазар, и на Петдесетница в Карнобат. Подобно на Ямбол Сливен също е център на два ежегодни пазара, провеждани в самия град и в неговата околност. Два съседни ежегодни пазара, организирани в Пловдив и Татар Пазарджик (дн. Пазарджик), се откриват по едно и също време – Петровден, докато тези в Станимака (дн. Асеновград) и Чирпан отварят своите врати за търговците в края на лятото. През септември в Узунджово се организира най-големият балкански панаир през XIX в. (Razdhavitchka, 2007 p. 60).

В териториите на североизток от Балкана и Добруджа също се обособява самостоятелна група от панаири. Пръв на 23 април (Гергьовден по стар стил) се открива ежегодният панаир в Ески Джума, а осемнадесет дни след него се провежда и тридневният пазар в село Смил, Русенско. Също тридневни са и панаириите, провеждани в Балчик и Хаджиоглу Пазарджик (дн. Добрич), отварящи врати за посетители и търговци съответно 25 и 26 дни след Гергьовден. В Карасу (каза Меджидие, Тулчански санджак) се провеждат два ежегодни пазара – един през лятото и друг през есента (Razdhavitchka, 2007, p. 60).

Преди един ежегоден панаир да отвори врати за посетители, се провежда задължителна подготовка, чийто първи и най-важен етап е свързан с получаването на султански *ферман*³. С него върховният владетел дава съгласието си за откриването на всеки нов или провеж-

3 Ферман (от перс. *ferman* – декрет, заповед, нареждане) е официален документ, указ на султана (владетеля).

дането на вече съществуващ панаир⁴. Тази височайша заповед идва в отговор на молба на местното население и органите на властта, чието искане достига чрез посредничеството на провинциалните управители до висшата държавна администрация. По изпратено от представители на местната власт донесение с предложение за учредяване на панаир се провежда проучване за целесъобразността на откриването му в съответното населено място. Съображенията за предявяване на иск да се открие панаир, са продиктувани от различни интереси: „панаирът е място, където може да се реализира произведеното, да се попълнят запасите от необходимите манифактурни и други стоки, да се осъществят по-широки контакти и удовлетворят редица потребности; за местната административна власт панаирът е източник за допълнителни печалби, както и за повишаване на личния авторитет пред висшестоящите управници; за централната власт очакваните приходи от всеки новооткрит панаир са желан допълнителен доход“ (Silianova, 2013, p. 67). Невинаги обаче организирането на панаир се посреща добре от местното население. Например по молба на жителите (раята) на село Чатак (дн. с. Тича, общ. Котел) провеждащият се през месец август панаир се закрива, поради тяхното недоволство⁵.

Изобр. 1. Преписка от 1854 г., в която се поставя въпросът за подготовката на панаира в Ески Джума

Източник: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Ориенталски сборки, Ф.113 А, а. е. 76, л. 1 – 2 (по Silianova, 2013, pp. 207 – 208)

Обобщено казано, при провеждането на един ежегоден панаир в империята винаги се следва една организационна структура: най-отпред стои султанът, без чието съгласие ежегодният пазар не може да се проведе; преди необходимите разпоредби да бъдат одобрени от върховния владетел, те се обсъждат и подготвят от членовете на неговото правителство; следват представителите на висшата местна администрация в лицето на валиите, пряко отговорни за изпълнението на султанската воля и разрешаването на всички текущи проблеми, възникнали по време на ежегодните пазари; областните управители са подпомагани от заемащите по-нисък ранг управители на санджаци (мутасарифи) и градове (каймаками). За нуждите на панаи-

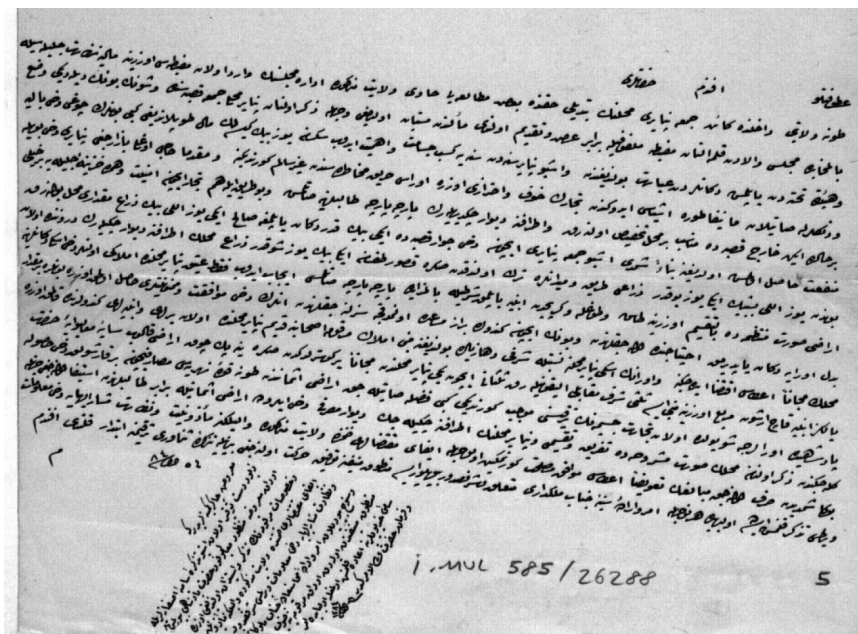
4 BOA.TK.GM.İKP / 1 – 9. Ферман за откриване на панаира в Карнобат 14 март 1857 г.; BOA.TK.GM.İKP / 1 – 7. Ферман за откриване на Сливенския панаир от 20 февруари 1857 г.; BOA.TK.GM.İKP / 1 – 59. Ферман за откриване на панаира в Карасу от 13 януари 1864 г.; BOA.TK.GM.İKP / 1 – 8. Ферман за откриване на панаира в Айтос от 20 февруари 1857 г.; BOA.TK.GM.İKP / 1 – 40. Ферман за откриване на панаира в Силистра от 6 февруари 1858 г.; BOA.TK.GM.İKP / 1 – 60. Ферман за откриване на панаира в Кюстенджа/Боз от 2 февруари 1864 г.; BOA.TK.GM.İKP / 1 – 61. Ферман за откриване на панаир в Кюстенджа/Хърсова от 29 февруари 1864 г.

5 BOA.AE.SOSM.III.54-3918.

ра се определя и специален управител (мемур-и панаир), който разполага с антураж, включващ неговият помощник (*чабуш*), един или няколко писари (*кятиби*), чийто брой се определя в зависимост от конкретните нужди, и охрана (*неферат*). В тази административна структура влизат и градския кадия, представителите на търговските съдилища и прикрупените към тях писари (Razdhavitchka, 2007, pp. 246 – 247).

Големият балкански панаир в Ески Джума се провежда ежегодно през месец май. Запазена преписка между *меджлиса* в Ески Джума и шуменския *каймакам* от 1854 г. разкрива постъпките, направени от страна на местните управители по подготовката на градския панаир. От документа става ясно, че членовете на градския съвет съставят протокол, в който се изтъква, че по силата на „висока заповед“ всяка година в деня на Хъзър (*Гергьовден*) в града се открива панаир (Изобр. 1).

В документ, издаден през 1867 г., съхраняван в Истанбулския османски архив, се споменава, че по искане на валийството на вилаета от името на падишаха е издадено разрешително за провеждане на Ескиджумайския панаир (Изобр. 2).

Изобр. 2. Документ от 1867 г. Разрешително за провеждане на Ескиджумайския панаир

Източник:

VOA.I.MVL.585-26288. s. 5;

Пълният текст на документа с превод на български език е в Приложение 1.

Информацията за учредяването и функционирането на сезонни и годишни панаири се вписва в салнаметата (*годишниците*). След издаването на съответната учредителна заповед и с приближаването на времето на про-

веждане на панаира започва неговото разгласяване и оповестяване по места. Съобщения от управителния съвет на града организатор се разпращат до по-близки и по-далечни населени места, с което се цели подсигуриране на предварителната информация. В календара на панаирите по българските земи, направен според салнамета от периода 1846 – 1876 г., се вижда продължителността и началото на панаира в Ески Джума (вж. таблица 1).

ТАБЛИЦА 1. Начало и продължителност на Ескиджумайския панаир

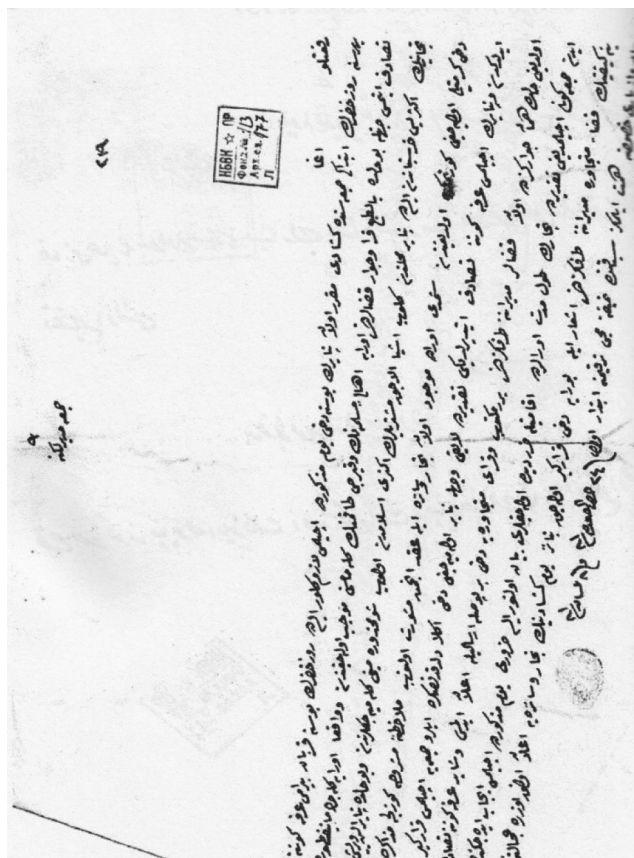
Салнаме година	Продължителност на панаира	Ден, месец, година (по Хр.)	Ден, месец, година (по Хиджра)
1846 – 1847 (1263)	8	7 май 1847 (<i>петък</i>)	21 Cemaziyelevvel 1263 (<i>Cuma</i>)
1850 – 1851 (1267)	8	9 май 1850 (<i>петък</i>)	8 Receb 1267 (<i>Cuma</i>)
1852 – 1853 (1269)	8	10 май 1853 (<i>понеделник</i>)	1 Şaban 1269 (<i>pazartesi</i>)
1870 – 1871 (1287)	-	9 май 1870 (<i>неделя</i>)	7 Safer 1287 (<i>Pazar</i>)
1871 – 1872 (1288)	8	9 май 1871 (<i>понеделник</i>)	18 Safer 1288 (<i>Pazartesi</i>)
1872 – 1873 (1289)	8	8 май 1872 (<i>сряда</i>)	30 Safer 1289 (<i>Çarşamba</i>)
1873 – 1874 (1290)	4	10 май 1873 (<i>петък</i>)	12 Rebiülevvel 1290 (<i>Cuma</i>)
1874 – 1875 (1291)	4	9 май 1874 (<i>събота</i>)	22 Rebiülevvel 1291 (<i>Cumartesi</i>)
1875 – 1876 (1292)	8	7 май 1875 (<i>петък</i>)	1 Rebiülevvel 1292 (<i>Cuma</i>)

Източник: Silianova, E., 2013

Има случаи на отхвърляне на искането за откриване на нов панаир, ако той нарушава баланса на съществуващите панаири в региона. Основната причина за отказа обикновено е съвпадението на датата на откриване на новия панаир с датите на другите. Въпреки това държавата не лишава местното население от възможността да предлага стоките си. Идеята за организация на нов панаир с провеждане на различна дата винаги се подкрепя от властта (Shen, 1996, р. 18). Изследванията показват, че промени в датата на откриването на панаира стават най-често и поради съвпадение на времето на неговото провеждане с някой мюсюлмански празник (напр. байрам) или внезапна епидемия по населението или по добитък и пр. При такива случаи панаирът се отлага за неопределено време или не се провежда.

Децентрализацията на османската държава от края XVIII и началото на XIX в. предизвиква анархия на Балканите, при която обширни територии в Тракия се разоряват от постоянните нападения и грабежи на кърджалиите (Mutaftchiev, 1962, pp. 167 – 212). Те са причина панаирът в Узунджово да спре да се провежда за известно време, за да бъде възстановен през 1807 г. благодарение на усилията на местния аянин.

Провеждането на панаири в едни и същи дати без информация за другите често довежда до изготвяне на искане за отмяна на даден панаир. Държавата, водена от принципа да не се позволява затварянето на нито един панаир и да се удовлетвори местното население, разработва алтернативни решения. Търговците, които участват в панаири, провеждани на същите дати, са принудени да направят избор (Shen, 1996, p. 18). Също така за всяка промяна във времетраенето или мястото на провеждане на панаира е необходимо предварително да се получи специално допълнително разрешение от властите. Така например промяна на провеждането на панаира в Ески Джума се налага през 1865 г., когато на Гергьовден – датата на откриване на панаира, съвпада с мюсюлманския байрам. Провеждането на панаира по байрама ще причини значителни загуби, тъй като мюсюлманите няма да имат възможност да го посетят (Изобр. 3). Съображенията за тези промени са както в интерес на участниците, така и в интерес на държавата. Във връзка с това своевременно са осведомявани управителните съвети от близки и по-далечни места, които, от своя страна, разгласяват информацията за промяната сред населението на подвластните им кази и околии.

Изобр. 3. Писмо (намика) от 1865 г. на Махмуд Фейз до Финансовото ведомство на Джума, с която се напомня, че времето за провеждане на панаира през тази година трябва да се промени, за да не съвпада с курбан байрам
Източник: НБКМ – Ориенталски сбирки. Ф.113 А, а. е. 177 (по Silianova, 2013, p. 216)

Замяната на панаирите, въпреки че е „традиция от древността“, в някои случаи е изоставена поради промяна в условията на времето. Това създава недоволство сред жителите и търговците в регионите, където се провеждат. На места, където не е възможно да се организира панаир, се правят опити да се привлекат търговците към собствените търговски дейности на тези райони. Наред с това местната власт, действайки незаконно, се стреми да получи по-голям дял от търговията.

Когато датата на провеждането на панаира е в съответствие с установената и не се налагат промени, двадесетина дни преди откриването му административните власти по места разпращат телеграми

и писма до прилежащите по-малки селища. В тях се съобщава за предстоящата проява и се нарежда да се разпространи информацията между търговци и занаятчии. Съществува и практика да се изпращат персонални покани до по-известни търговци и занаятчии.

За да предотвратят неблагоприятните последствия, възникнали поради неспазване на установения панаирен цикъл в днешните североизточни български земи, търговците, под-

крепени от местните управители, поставят искане за издаване на „височайша заповед“, с която строго да се определят началната дата и времевите рамки на провеждане на ежегодните пазари в региона. По предложение на търговците и разрешение на висшите власти, панаири в Хаджуоглу Пазарджик, Балчик и Карасу се откриват на 15 май, 26 май и 15 юни⁶. В изпълнение на тази разпоредба и с цел да не се допуснат каквито и да било нарушения, отговорните чиновници отрано известяват местното население и търговци, че трябва да се подготвят и явят в точно определеното време. Въпреки това в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. панаирът в Хаджуоглу Пазарджик се открива и респективно закрива по-късно, напълно обърквайки по този начин ритъма на провеждане на следващите го ежегодни пазари в Балчик и Карасу⁷.

Търговците, участвали на панаири, трябва да изчакат затварянето на един панаир, за да започне следващият, и в този интервал те имат възможност да предлагат на пазара стоки на дребно, като използват стаи в ханове, мерки и теглилки и др. Тази практика на търговците в известен смисъл създава напрежение сред местните занаятчийски групи заради пускането на стоките на дребно на пазара (Shen, 1996, p. 19).

Следващата стъпка от подготовката за панаира е осигуряването на присъствие на различни по ранг държавни чиновници, които да следят за реда и спокойствието на панаира, както и за изпълнението на дадените разпоредби. По традиция провинциалните управители посещават по-големите панаири, организирани в поверените им области, за да се уверят лично, че те протичат добре. Така присъствието на висшите провинциални управители дава повече сигурност на посетители и търговци, което пък, от своя страна, е гаранция за по-голяма посещаемост и респективно по-оживен търговски обмен. От документи се разбира, че през 1852 г. русчукският управител Салих паша отива на Ескиджумайския панаир, а търновският мутасаръф⁸ го посещава редовно през седмицата, когато там се стичат най-голям брой посетители. *Каймакамът*⁹ на Ески Джума също присъства на градския ежегоден пазар. Тук той отсяда в специално построена за целта сграда, в която през 1876 г. заедно с панаирния управител и членовете на търговския съд приема пристигналата австрийска делегация, начело с граф Едмунд Зичи (Razdhavitchka, 2007, pp. 82 – 83).

Панаири предлагат определени предимства на търговците – еднакви условия в рамките на определено време и повече информация за участниците. Провеждането им е специално координирано с времето, а и дава възможност на търговците да се прехвърлят от един панаир на друг (Silianova, 2013, p. 53).

Узунджовският панаир възниква в началото на XVIII в. и до края на същото столетие си извоюва славата на един от най-богатите и посещавани ежегодни пазари. Сливенският панаир е създаден в балканските земи на Османската империя и се превръща в международна организация с участието на много местни и чуждестранни търговци. Панаирът, чиято дейност е проследена от началото на XVIII в., обикновено се установява през пролетните и летните месеци и остава отворен от 4 до 31 дни. През 1833 г. се споменава за организира-

6 Дунав, III, 201, 16/28 август 1867.

7 Дунав, V, 368, 13/25 април 1869.

8 Мутасаръф (mutasarrıf) – владеец, собственик. През XVIII в. така се наричат управителите на санжаки, които нямат хасове, а събират данъци от населението.

9 Околийски управител.

нето на два големи панаира в Сливен. Към средата на века градският стоков пазар навярно губи своето търговско значение, тъй като по думите на С. Табаков той не се помни от поколението, родено след Кримската война (1853 – 1856). Последното съхранява единствено спомена за ежегодния пазар, организиран в края на града след Великден, на който се търгува с товарен и впрегатен добитък и се извършва „незначителен обмен на занаятчийски стоки“ (Табаков, 2018, pp. 132 – 136).

2. Панаирното място

Освен определено време за провеждане и благоприятното географско разположение панаирът трябва да има и подходящо избрано за целта място на провеждане. В зависимост от големината и характера на ежегодните панаири, те се организират вътре в самото селище (град или село), в покрайнините на съответното населено място или на удобно открито широко пространство.

Заеманото средишно място, съчетано с развитието на удобна пътна мрежа, чрез която се осъществява връзка както с вътрешността на провинцията, така и с пристанищните градове по Дунава, Черно море и Средиземно море, са определящи при избора на някои селища за панаирни центрове. Такива например са Сливен и Ески Джума, които израстват и се утвърждават като първостепенни ежегодни пазари, съсредоточаващи в себе си значителна част от вътрешната търговия и обмена с чужбина, респективно в земите на североизток от Балкана и в Подбалканския район. Увеличаването на стокообмена налага необходимостта от достатъчно пространство за участниците, което не може да се осигури в населените места. Много често е необходимо закриване на старото тържище и преместването му на друго просторно място¹⁰.

Обикновено панаирът се провежда винаги на едно и също място, наречено панаирно, и се намира в покрайнините на града. При всички случаи винаги възниква необходимост то да се оборудва и да се създадат подходящи условия за пребиваване и работа на многобройните участници и посетители – търговци, занаятчии, дошли от различни райони и чужбина. За посрещането и настаняването им се строят гостилници, кафенета и ханове, включително и такива, които отварят врати единствено по време на панаирните дни. Но тези места на пребиваване в някои случаи се превръщат в тържища, което провокира недоволство от страна на местните занаятчии и търговци¹¹.

За нормалното функциониране на панаира се изграждат административни сгради, сергии, складове, обори и други помещения, необходими за обслужване на търговците. Самото панаирно място се разделя на множество редици от тесни улички, прокарани между търговските дюкяни, бараки и сергии. Сформират се т.нар. чаршии за продажба на различните видове стоки, като всеки еснаф има точно определено място в рамките на панаирната

10 BOA.C..BLD.126-6281. За окончателното закриване на ежегодния панаир в Шумен. (Şumnu'da her sene açılan panayırın tamamen kaldırılmasına ve bedelinin vergilere zammıyla tahsili). 29.01.1265 (6 декември 1848); BOA.A.}МКТ.МНМ.15. Установяване на мястото на Шуменския панаир (Şumnu panayırının yerinin tespit). 15.08.1265 (6 юли 1849)

11 BOA.A.}МКТ.124-14-4. Иск за възпрепятстване на търговията в хановите в Шумен. (Şumnu civarında mahallerde açılan panayırlara dışarıdan gelip hanlarda oda ve dükkan açarak satış yapan tüccarlara mani olunması Şumnu esnafı tarafından istida olduğundan bahisle, bu mesele).

площ (Silianova, 2013, pp. 71 – 72). При избиране на подходящо панаирно място се предпочита то да бъде в покрайнините на града, като, от една страна, това улеснява посетителите, а от друга – осигурява възможност за разширяването му (Silianova, 2013, pp. 71 – 72). Именно за да бъдат по-функционални панаирите, държавата чрез своите представители на различно ниво полага усилия за тяхното благоустройство, а в някои случаи дори се прибегва и до изграждането на напълно нови панаирни места. Пример в това отношение е политиката на дунавския валия Мидхат паша¹² и неговата администрация по отношение на трите най-големи панаира в областта, провеждани съответно в Ески Джума, Хаджиоглу Пазарджик (*Добрич*) и Карасу (дн. гр. Черна вода, Румъния).

Важно значение в историята на панаирите имат и въпросът за техните места, проблемът с изграждането на самите постройки, тяхното внедряване и организиране на самия панаир. Търговците и занаятчиите най-вече имат нужда от ханове и дюкяни, където да изложат и продават своите стоки. На някои панаири липсата на такива постройки поставя участниците в затруднено положение. Въпреки това виждаме, че те представят и предлагат стоките си във временни съоръжения. Но изграждането им налага голяма финансова тежест върху тях. На някои панаири се разбира, че дюкяните, принадлежащи на местните жители, са били отдавани под наем на панаирните търговци срещу определена такса.

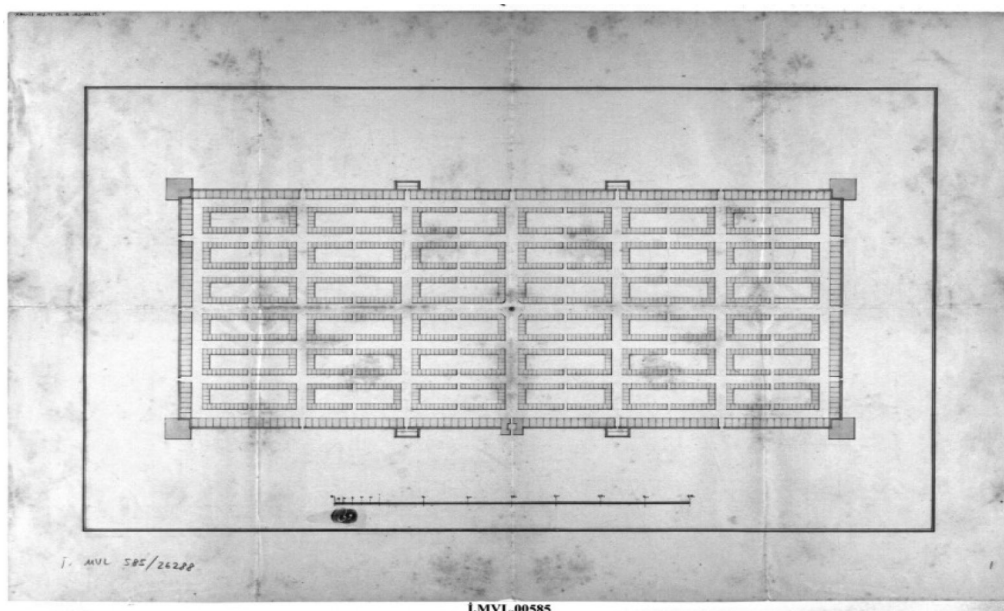
Панаирът в Ески Джума първоначално и по традиция се организира вътре в града. Първи по-подробни сведения за него и помещенията на територията му се съдържат в теметтуат дефтера¹³ на Ески Джума. Регистърът от 1844 г. съдържа важни сведения за броя на дюкяните и техните собственици, за категорията на притежателите, държателите на панаирските ханове, тяхното функциониране по време на тържището, какви приходи получават те от дейността, която развиват. Вижда се, че жители от 11 махали на град Ески Джума притежават недвижими имоти на панаирното място. Преписки на местната вилаетска управа и Великото везирство, съхранявани в Османския архив в Истанбул, показват, че дюкяните на панаирно място вътре в града са дървени постройки, залепени една за друга и покрити с общ покрив. Тези помещения извън времето на панаира остават неизползвани. Наред с това ограниченият брой дюкяни и складове на това панаирно място не позволява участието на повече търговци, което несъмнено е пречка за разрастването на търговията в района и панаира. Същевременно тясното пространство между дървените клетки със струпаните в него многобройни стоки крие постоянна опасност от избухване на пожар, който лесно би се разпространил както по целия пазар, така също и в жилищните квартали.

Следвайки примера на панаира в Карасу през 60-те години на XIX в., търговците, посещаващи Ескиджумайския панаир, поставят въпроса за преместването му извън очертаванията

12 Мидхад паша – първият валия на новосъздадения Дунавски вилает, има огромна заслуга за издигането и развитието на града и панаира. По негова инициатива се прокарва пътят Русе – Разград – Ески Джума. Също така от май 1867 г. в града е открита телеграфна станция.

13 Регистър, от теметту (ар.) – доход, приход; полза, печалба. В названието на регистъра се използва формата за мн.ч. теметтуат. Думата дефтер в османските документи се използва със значение на регистър, службена книга (касова, инвентарна), дневник, списък, сметка. Теметтуат дефтерите са вид османски документи – регистри, които представят в пълнота социалната история на даден район и разглеждат подробно икономиката на всяко отделно населено място. Регистрите съдържат сведения за всеки данъкоплатец, неговото лично и бащино име, професия, недвижимо имущество, както и годишния му доход. Този тип дефтери са съставени през 1845 – 1846 г. за всички градове и села в рамките на Румелия и Анадола.

на града. В петицията им ясно се посочват редица неудобства по организирания вътре в града панаир. В писмо от 1864 г. на силистренския валия до управителя на Ески Джума се поставя въпросът за избор на ново място за провеждане на градския панаир, тъй като сегашното е в непосредствена близост до мюсюлманските гробища¹⁴. В отговор на това е определено ново панаирно място в градската околност. Една запазена преписка от 1867 г., водена между местната вилаетска управа, финансовото министерство и Великото везирство, разкрива постъпките, направени с цел да се разреши възникналият проблем¹⁵. Преместването на панаира би осигурило не само по-голям терен с добра планировка на панаирните площи, но и би гарантирало по-голяма сигурност за търговците и техните стоки. В търсене на подходящо място в околностите на Ески Джума, се стига до проект с предложение за изграждане на панаир по модела на други от района, който да се ограда със стена, а вътре да се построи един търговски комплекс от камъни, тухли и кирпич (Изобр. 4). Това предложение, колкото и практично да изглежда, среща съпротива от страна на собствениците на джюкяни в града, които изтъкват страхове, че предвидената промяна би ги лишила от получаваните дотогава наеми в размер от 500 – 600 гроша. В случая, за да се удовлетвори всички заинтересовани страни, се предлагат компенсаци на собствениците на старите панаирски джюкяни.

Изобр. 4. План на новото панаирно място в Ески Джума
Източник: BOA.I.MVL.00585

Представителите на вилаетските управители на Русчук, в лицето на валията на Дунавския вилает Мидхат, в свое писмо до Великото везирство помощникът му Сеид Мус-

14 НБКМ – Ориенталски сбирки, ф. 113, а. с. 176 (по Razdhavitchka, 2007).

15 BOA.I.MVL.585-26288, s. 2.

тафа Нури, дефтердарят¹⁶ Едиб Ибрахим, секретарят Ръфат Халил, управителят на вътрешните работи Урбан Ефенди и търговци излагат своите аргументи в подкрепа на преместването на Ескиджумайския панаир извън града и базирайки се на опита си от панаирите в Хаджьоглу Пазарджик и Карасу, правят предложение за организиране на процеса по преместването.

В изложението на проекта за решение на първо място се акцентира върху факта, че досегашните дюкяни са направени от дърво и са пожароопасни. Един от основните мотиви също е разрастването на панаира и привличането на все повече търговци, което се дължи на увеличаването на популярността на Ескиджумайския панаир вследствие на преместването на центъра на Дунавския вилает от Силистра в Русчук. Търговците, умножавайки своя брой, увеличават и количеството на донесените стоки и съответно покачването на тяхната стойност. Ето защо страхът от избухването на пожар не само расте, но и се превръща в реална заплаха за всички участници, които при един такъв инцидент биха били доведени до евентуална пълна разруха. За да предотвратят това, търговците изготвят петиция с искане, както това е направено по-рано в Хаджьоглу Пазарджик и Карасу, да се назначи една държавна комисия, която да разгледа въпроса за панаирната безопасност. В отговор на поставеното искане е определен един назър (*наблюдател*), който прави проучване и констатира, че дюкяните, неизползвани извън времето на панаира, са дървени постройки, залепени една за друга и покрити с общ покрив. Наред с това ограниченият брой дюкяни и складове на това панаирно място не позволява участието на повече търговци, което несъмнено е пречка за разрастването на търговията в града и панаира. Тесните улици, препълнени с хора, са трудно охраняеми, поради което се превръщат в удобно място за крадци и измамници. За да се защитят интересите на местните градски жители и търговци, а също и тези на държавното съкровище, което получава събраните от споменатите ежегодни пазари приходи, се налага предприемането на конкретни мерки за изграждането на необходимата инфраструктура (Razdhavitchka, 2007, p. 125).

Всеки панаир има нужда от сгради, които да могат да обслужват търговците, занаятчиите и клиентите. Преди всичко се изискват ханове и дюкяни, където търговците да излагат и продават своите стоки или те да бъдат складирани, опазвани и защитени от атмосферните условия. Необходимо е тези сгради да са на разположение по време на панаирните дни, за да могат да предоставят необходимите услуги, а липсата на такива създава затруднения за търговците. Именно поради това обикновено се иска изграждането на панаирен хан (Shen, p. 20). На някои панаири се използват временни сгради, създадени, за да отговарят на нуждите на търговците и занаятчиите. Построяването на такива места налага допълнителни разходи за търговците. Държавата невинаги е била благосклонна към идеята търговците да извършват търговия във временни сгради. Тя изпраща инженери в съответните области, за да проектират строежа на панаира. Финансирането на подготвените проекти за нови магазини се планира да се осигури от заможни личности (Shen, 1996, pp. 20 – 21). За преместването на панаирното място в Карасу свидетелстват редица османотурски доку-

16 Дефтердар – висш финансов чиновник в столицата, в дадена провинция на Османската империя или в армията. Подчинявал се на началника на централното финансово ведомство, наричан главен (баши) дефтердар. Често с титлата дефтердар се назовавал и самият шеф на централното финансово ведомство.

менти¹⁷, като например искане за преместване на панаира от страна на търговците през 1863 г.¹⁸, а също и отхвърлянето на предложение за преместване на панаирното място¹⁹ и др.

От архивни документи, отнасящи се за панаира в Хаджъоглу Пазарджик, се разбира, че самостоятелно, отделено от града панаирно място не се строи за първи път в румелийските земи на Османската империя. Подобен тип застрояване на панаирно градче, което е първообраз и пример за следващи проекти, се явява панаирът в Карасу. Но в същото време, става ясно, че при този модел на строеж на панаирното място са допуснати съществени грешки, от които тогавашната власт си прави някои изводи и при изграждането на Хаджъоглу-пазарджишкия панаир се стреми да коригира пропуските (вж. Приложение 2, 3, 4). От страна на търговците са предявени искания, като например местата за щандове да са безплатни, да се осигури място за животните, еднакви по размер улици, помещение за участък на заптиетата и др. Известно е, че един от основните проблеми на панаира в Карасу възниква при окончателното му завършване и конкретно при изграждането на охранителната му стена. При построяването на Хаджъоглу-пазарджишкия панаир същият този проблем вече намира решение. Предлага се построяване на залепени една за друга панаирни клетки (в документа винаги се изписва джюкян), като задната им част да оформя стената, а отпред да са разположени щандовете. Финансирането на строежа на панаирните джюкани, които всъщност оформят стената, се поема от търговците, а държавата спестява значителни средства. В панаирното градче на Карасу има главни улици, където е основният поток от клиенти, и не толкова предпочитани от хората малки тесни улички. Второстепенните улици се напускат от търговците заради стремежа им да развият търговия на главните и на кръстовищата, където обикновено е по-оживено и покупко-продажбите са по-големи. Имайки това предвид, при изграждането на Хаджъоглу-пазарджишкото панаирно градче, с цел да се избегне разделение на тесни и широки улици, се внимава те да са еднакво големи по цялата територия.

Друг съществен проблем, свързан с парцелите за изграждане на панаирните клетки, който се вижда при панаирното градче на Карасу, е предоставянето им на желаещите да развият търговска дейност. Но при продажбата на джюканите по нерегламентиран начин се пораждат спорове и проблеми между едрите и дребните търговци. Тези, които са с по-големи финансови възможности, купуват повече парцели и след време ги препродават с голяма печалба от първоначалната им стойност. Тази практика също намира решение при изграждането и предлагането на панаирните парцели в новото панаирно градче в Хаджъоглу Пазарджик. Предлага се още прекратяване на досегашната практика с безплатните места за животни зад щандовете и вместо това увеличаване на оживените улици. Да има повече помещения, разположени на ъглите на кръстопътищата. Също така да се отдели едно помещение за охраната и държавните служители.

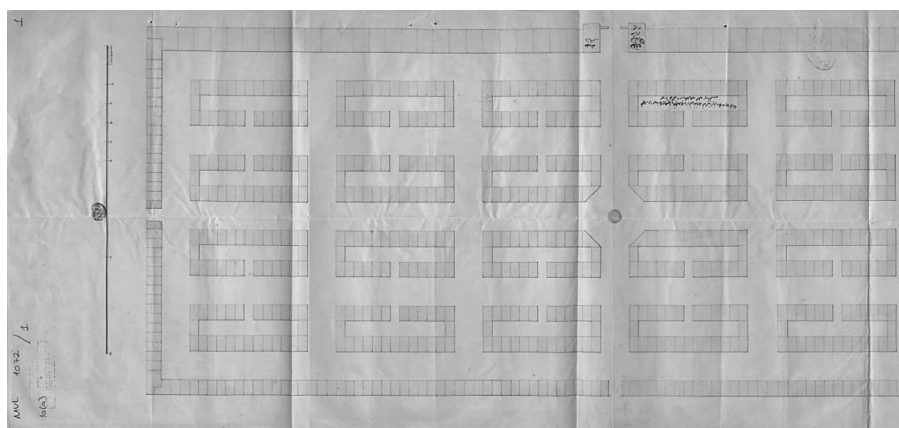
От писмото до вилаетския център става ясно, че вече има изготвена скица за панаирното градче, но има нужда от нова и в нея да бъдат взети предвид посочените недостатъци. Инженерът, който трябва изготви новата, е Вели ефенди. Един екземпляр от нея е пред-

17 BOA.I.MVL.469 – 21263.

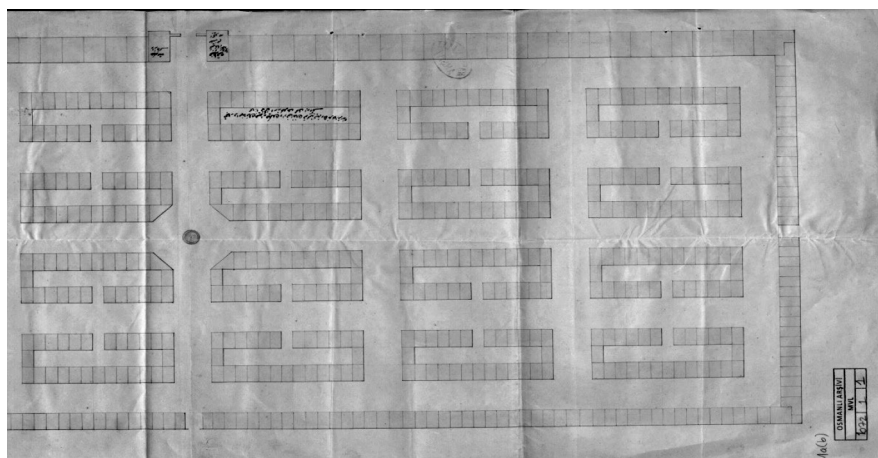
18 BOA.A.}MKT.NZD.439 – 463.

19 BOA.A.}MKT.UM.303 – 360/12.05.1274.

виден за представяне във вилаетския център за одобрение. От всичко казано дотук следва да отбележим, че запазените османотурски архивни документи, съдържащи скици за някои панаири, позволяват проследяване на тяхното развитие във времето и открояват проблемите, с които се сблъсква централната власт при строежа на новите панаирни тържища, и тяхното разрешаване при изграждането на всеки следващ панаир. Последното панаирно градче, което се строи по образец на Карасу и Хаджъоглу Пазарджик, е Ескиджумайското, което всъщност е много по-голямо от предходните. По положения печат на скицата става ясно, че е проектирано от същия архитект Вели, който начертава и Хаджъоглупазарджишкото (Изобр. 5, Изобр. 6).

Изобр. 5. План на панаирното място в Хаджъоглу Пазарджик²⁰ (източна половина)
Източник: BOA.MVL.01072.00001.001.001

Изобр. 6. План на панаирното място в Хаджъоглу Пазарджик (западна половина)
Източник: BOA.MVL.01072.00001.001.002

²⁰ BOA.MVL.01072.00001.001.001. Бележку: *Tüccâr ve esnâfın hayvan çekmek ve ufak tefek koymak için dükkânları arkasında meccânen terkini istedikleri mahall idüğü* (Място зад дюкяните, което се иска от търговците и еснафите да е безплатно, за теглене на животни и складиране на дребни неща).

Zabtiye karagolhânesi veüa mütezim için. Hükümet dâiresi (Държавно помещение за участък на заптиетата или мюлтезима /концесионер).

Но и при изграждането му управниците продължават да изглаждат непредвидените нередности, възникнали при предишните строежи. Големият проблем за решаване при разгледаните панаирни градчета се оказват финансирането и градежът на защитната стена. При Ескиджумайския панаир се вижда, че техническото изпълнение за издигане на стената се възлага на предприемачи, като Алекси син на Христо от Разград (Dzhafer, Salim, 2021, р. 31). Но изглежда, че осъществяването на тези инвестиции не е напълно възможно само чрез капитал, осигурен от частния сектор. Фактът, че броят на хората, присъстващи на Узунджовския панаир, който е организиран в международен контекст през 60-те години на XIX в., е над 100 000, а броят на отворените магазини и сергии е 5000 – 6000, прави възможно предоставянето на услуги на нуждите на толкова гъсто население само чрез официални държавни организации (Shen, 1996, pp. 12 – 13).

Серията от налични османотурски архивни документи, отнасящи се за изграждането на панаирно място от типа самостоятелно панаирно градче, в голяма степен позволява да се проследи хронологическото му изпълнение. Моделът на реализиране на новите проекти се вижда доста подробно от съдържанието на документацията за панаирите на Хаджъоглу Пазарджик и Ески Джума.

Панаирните парцели в Хаджъоглу Пазарджик се предлагат на търг на заинтересованите търговци, една голяма част от които трябва да пристигнат след приключване на Ескиджумайския панаир. Това поражда друг проблем за решаване, а именно краткото време на провеждане на Хаджъоглупазарджишкия панаир след Ескиджумайския. Търговците, които участват в него, след приключването му трябва да си набавят нова стока от столицата, след което ще имат възможност за участие в следващия, но времето за тяхното придвижване и навременно пристигане е крайно недостатъчно. Изготвя се искане за разрешение за отлагане, като се посочват датите на пристигането им. Молбата до вилаетския център (*Русчук*) е изпратена на 19 май 1281 г. по хиджра (20 октомври 1864 г.) от есейид Абдуррахман Нуреддин – каймакам на лива Варна²¹. Още на 23 май 1281 г. (24 октомври 1864 г.) с телеграф лично от валията на Дунавския вилает Мидхат паша се съобщава, че вместо на инженер Ариф ефенди – архитект на първия проект, разрешение за изготвяне на план за панаирното място в околностите на Хаджъоглу Пазарджик се дава на варненския каймакамин Абдуррахман паша и инженер Вели ефенди и местата да се продават с явно наддаване. Скицата е изготвена и изпратена за одобрение в Русчук. Там сравняват старата с новата и решават да се приложи последната на инженер Вели ефенди, която е по-добра. Провинциалните управници много добре осъзнават, че построяването на оградна стена ще изисква много голямо финансиране от вилаетския бюджет и едва ли ще могат да отделят толкова средства за изграждането ѝ. Но от друга страна, са наясно, че търговците не биха се съгласили да купят панаирни парцели, ако стоката им не е защитена и на сигурно място. Нямаат избор, освен да се съгласят с предложението на варненския каймакам – защитната стена да бъде изградена от търговците с техни средства, както се посочва в молбата му²².

На 26 май (1)281 г. (26 ноември 1864 г.) от лицето Хаккъ е изготвен протокол (*мазбата*) и изпратен до валията, Великото финансово министерство и Дирекцията на държавните

21 BOA.MVL.01072.00001.002.001.

22 BOA.MVL.01072.00001.003.001.

имоти, в които се потвърждава заповедта на валията за изпълнението на новата скица и предприетите промени и мерки. Същата съдържа разрешение за построяване на защитна ограда от собствениците със залепени един за друг панаирни дюкяни с лице към панаирната улица. Проектът за разположение на улиците се предвижда да се реши на място, панаирните парцели да се продават с наддаване, да се отнеме собствеността на тези, които до три години не построят в завършен вид панаирен дюкян (Приложение 4)²³. На изготвената скица са отбелязани отделенията за животни зад щандовете и помещения за складиране на стоките. От едната страна на главния вход е разположено държавно помещение, а от другата страна – участък за заптиетата и мюлтезима (*концесионер*). Скицата е с мащаб 1:150. Най-отдолу е положен печатът на архитект Вели. Интерес представлява разположението на улиците и панаирните клетки (Изобр. 5, Изобр. 6). В центъра на панаирното градче е отбелязан шадраван с кръгла форма и син цвят. Улиците са пет и всички с еднаква ширина. Панаирните помещения са групирани по 27 броя под един покрив в правоъгълна форма, с еднаква големина. Четирите групи помещения в центъра са с по 26 броя клетки, като тези с лице към шадравана са скосени и в триъгълна форма с цел да се оформи широк площад в центъра около шадравана. Общо са начертани 24 групи помещения, от които 20 са с по 27 броя клетки и 4 с по 26 броя, или общо 644 клетки. Зад щандовете се преминава през определени места, които са разположени така, че да са едно срещу друго с групата клетки от отсрещната редица. Също така панаирни клетки има и по заграждащата стена с лице към вътрешността. Големината им по източната, северната и западната стена е еднаква, а тези по южната и ъглите са почти два пъти по големи от останалите. На последната са разположени административните помещения. На северната част има 98, на западната и източната – по 34, а на южната – 54 помещения. Всички търговски и административни помещения са около 864 броя. Входи са предвидени и от четирите страни. Те са отбелязани в червеникав цвят и са разположени по средата на стените, като всички по права линия водят към площада около шадравана. Главната порта е разположена на южната стена. Тя е много по-широка от останалите²⁴.

При скицата на Ескиджумайския панаир се забелязва голямо сходство с тази на Хаджьоглу Пазарджик. Първо прави впечатление печатът с име Вели, който е същият архитект, начертал скицата и на Хаджьоглу пазарджишкия панаир. Мащабът е отбелязан под плана и е 1:350 (приемаме, че разположението му в долния край е посока изток). Архитектурата е аналогична, но в по-голям мащаб. Разлики се забелязват в ъглите, където има кули. Клетките под защитната стена са с еднаква големина, за разлика от предишната му скица, където на южната са по-големи. Главният вход е от юг и по права линия води до мегдана в центъра. Отделно на северната и южната стена са разположени по два тесни входа, също така и помещения, издадени навън от стената. По източната и западна стена също се виждат по три малки входа. При този план централните улици, водещи към шадравана в центъра, са малко по-широки в сравнение с останалите. Централният мегдан и панаирните клетки около него по форма са същите както при Хаджьоглу пазарджишкия. Групата панаирни помещения е в правоъгълна форма. Предвидени са 36 групи с по 48 правоъгълни клетки. Преминаването за

23 BOA.MVL.01072.00001.004.001.

24 BOA.MVL.01072.00001.001.001; BOA.MVL.01072.00001.001.002.

щандовете се осъществява от два входа, разположени по средата от южната и северната страна. Помещенията по стената в сравнение с групата клетки са по-големи. По източната и западната стена техният брой е по 38, като техният ред е: кула – 7 клетки – вход – 12 клетки – вход – 12 клетки – вход – 7 клетки – кула. Северната стена започва с кула – 15 клетки – вход – 14 клетки – издадено навън помещение – 14 клетки – вход – 14 клетки – издадено навън помещение – 14 клетки – вход – 15 клетки – кула. По протежение на южната стена: кула – 15 клетки – вход – 14 клетки – издадено навън помещение – 13 клетки – главен вход – 13 клетки – издадено навън помещение – 14 клетки – вход – 15 клетки – кула²⁵.

Както беше отбелязано по-горе, спекулантите – лица с финансови възможности, инвестират в празни панаирни парцели, като купуват голям брой от тях и след време ги препродават незастроени на много по-висока цена. Тези техни действия възпрепятстват цялостното благоустрояване на търговските клетки и съответно на панаирното градче. Властта осъзнава този си пропуск от подобни предишни недоразумения, които са допуснати при разпродаването на парцели от панаирното градче на Карасу, и взема мерки за разрешаването им при Хаджъоглу Пазарджик. Проблемът е решен с въвеждане на задължителен завършен строеж до три години, което се отбелязва в договора за покупка. В противен случай притежателят на парцела губи правото на собственост²⁶.

Друга важна особеност при избирането на панаирното място е наличието на водоизточник за нуждите на многобройните посетители. От близки водоизточници се докарва вода и се строят чешми и шадравани, разходите се покриват от местните служители, заможените граждани и търговци. Като пример може да се посочи издаден документ с решение²⁷ за строежа на 9 чешми на панаирното място в Узунджово (Shen, 1996, p. 21).

3. Участници и стоки на панаирите

В търговско-икономическия живот реформите и преустройствата в началото на периода на Танзимата в Османската империя се бележи от едно събитие – подписването на Балта-Лиманската конвенция през 1838 г. Тя е сключена между правителствата на Великобритания и Османската държава и довежда до дълбок поврат в стопанското развитие (Топев, 2004, р. 86; Paskaleva, 1986; Todorova, 1980, pp. 88 – 89). Страната се съгласява по силата на договора да премахне всички вътрешни монополи и да осигури при изгодни условия ниски мита за британските износители на промишлени стоки – пълен достъп до всички османски пазари. Отделно от това османската власт се съгласява британските търговци да бъдат облагани еднакво с местните търговци. От друга страна, договорът не премахва за османските износители протекционизма върху селскостопанските пазари на Великобритания и нейните колонии. Премахването на държавния монопол в търговията със селскостопански произведения се отразява благоприятно върху цялостното състояние на икономиката, както и на външнотърговските отношения. Това особено се отнася за североизточните български територии, чиито природно-географски дадености, между река Дунав и Черно море, им позволяват да се включат много бързо и мащабно в международната търговия.

25 BOA.İMVL.00585.

26 BOA.MVL.01072.00001.003.001.

27 BOA.İMVL.26166.14 § 1284/1868 г.

Поради важното си значение за развитието на вътрешната и външната търговия панаири в Румелия се превръщат в показател за нивото на търсене и предлагане на дадени стоки при определено качество, количество и цена. Тези, които са с международен характер, са места, където се предлагат разнообразни стоки, стават арена на ожесточена конкуренция между развитите и развиващите се европейски индустриални държави в тяхната надпревара за спечелване на нови и по-големи пазари, където да пласират произведените изделия и в същото време да осигуряват редовни доставки на качествени и евтини суровини и материали. Освен търговци на едро и дребно от всички краища на Османската държава към тях проявяват интерес и посредници, лихвари и търговци от Западна и Централна Европа, Русия и Близкия изток. Поради големия обем на търговията и конкуренцията в панаириите също са активни консули и агенти на различни държави.

Узунджовският панаир е най-значимият и големият от всички останали в румелийските територии на Османската империя. В него се предлагат стоки от различно естество и количество както от поданиците от различните краища на империята, така също и от чуждестранните търговци²⁸. Някои панаири прекъсват провеждането си за известно време поради нападенията на кърджалиите²⁹. Панаирът в Узунджово е от тези, които са застрашени от набезите, но в документи се вижда, че в отделни периоди той е активен³⁰. След прекъсвания провеждането му през 1830 г. отново е възобновено. От документ³¹, съдържащ списък с имената на търговците, названията и количеството на закупените от тях стоки от Узунджовския панаир, платен налог и район на изпращане, става ясно, че през първата половина на XIX в. той отново е в своя разцвет, като поема значителна част от търговския обмен (Shen, 1996, pp. 58 – 69). Възходящото му развитие е прекъснато едва през 1853 г. с обявяването на Кримската война³².

Въпреки кърджалийските размирици в румелийските провинции на империята не всички панаири спират да се провеждат. Например панаирът в Ески Джума през 1803 г. се организира под патронажа на известния аянин Алемдар Мустафа паша³³, което се вижда от показните, изпратени от него до аянина на Хаджьоглу Пазарджик³⁴.

28 BOA.D..BSM.d...3925/25 май 1768 г.;
BOA.D..BSM.d...4131/27 септември 1770 г.;
BOA.D..BSM.d...4413/15 септември 1773 г.;
BOA.D..BSM.d...6712/24 октомври 1798 г.;
BOA.C..BLD.83-4127/19 август 1830 г..

29 В края на XVIII и началото на XIX в. обширни територии в Тракия се разоряват от постоянните нападения и грабежи на кърджалиите. Те са причина панаирът в Узунджово да спре да се провежда в периода 1800 – 1806 г. Политическата стабилизация на османската държава при управлението на султан Махмуд II (1808 – 1839) води до нормализиране и на икономическия живот в страната. Панаириите възстановяват своето ритмично провеждане и отново поемат значителна част от търговския обмен (по Razdhavitchka, E., 2009, p. 6)

30 BOA.D..BSM.d...6712. Дефтер на немлослолманите клоркчи в Узунджовския панаир от 5 октомври 1798 г.;
BOA.CI.No.416, 7 N 1224 (17 септември 1209);
BOA.MD.No.240, s.18 – 19, h: 50-51, Evail-I Zilkade 1236/1821 (по Shen, 1996, p. 24).

31 BOA.CB.No.4127. R.1246/1830. (по Shen, 1996, p. 58).

32 Цариградски вестник, IV, 146, 3 октомври 1853.

33 Мустафа Алемдар паша, наричан също Мустафа Байрактар паша, е османски военен и политически деец, аянин и 190-и велик везир на Османската империя по времето на султан Махмуд II.

34 Кадийски дефтер (Kadı Defteri/Şer'iye Sicili) 29 Cemaziye'l Ahir 1213 – 2 Şaban 1224 (1804 – 1805 г.) № 255 – списък с подробни разходи, на град Хаджуоглу Пазарджик (дн. Добрич).

Арсланбога проучва приходите от митата на Узунджовския панаир през 1769 г. и 1818 г. в митническите приходни книги³⁵ и с извлечените данни от тях дава информация за приходите, видовете стоки, секторното разделение на мюсюлманските и немюсюлманските търговеци. Панаирът в Узунджово е едно от международните тържища на Османската империя, митническите приходи от който през 1769 г. възлизат на 151 122 акчета и 1 056 180 акчета през 1818 г. Установява се, че приблизително половин век по-късно приходите се увеличават седем пъти (Arslanboga, 2015, р. 777). Нивото на вноса на стоки на Узунджовския панаир е високо, като сред най-успешно продаваните стоки са различните видове текстилни продукти, кожи, стъклария, подправки, хартия и др. Стоките с европейски произход, много от които се предоставят на местните от немюсюлмански европейски търговеци, започват да заемат все по-голямо място в различните търговски сектори (Arslanboga, 2015, р. 777).

През 1856 г. повече от половината от предложените на панаира в Узунджово стоки идват от Хабсбургската империя (51%), една четвърт – от Саксония, а останалата четвърт си поделят Англия (15%) и Швейцария (5%) и значително по-слабо представените на този пазар са от Франция и Бавария (с по-малко от 1%). Около 4% от изложените стоки са местно производство. През тази година Англия доставя в Узунджово кафе на стойност 1 200 000 пиастри, захар – 800 000, кошинеа – 800 000, индиго – 500 000, и дърво от Кампехе за 15 000. Освен тях тя се представя на този пазар и с голямо количество манифактурни стоки и суровини на обща стойност 11 175 000 пиастри.

ТАБЛИЦА 2. *Разпределение на местните стоки по дяляни на панаира в Узунджово през 1857 г.*

Вид стока	Брой дяляни	Стойност в пиастри
Вълнени прежди от Карлово, Сопот, Калофер и района на Пловдив	60	2 000 000
Гайтани	50	500 000
Аби от Татар Пазарджик, Ахъ-Челеби (Смолян) и Сливен	30	1 000 000
Сукно	26	400 000
Конци за шиене	17	400 000
Чували от козя козина и конопени върви	12	200 000
Килими от Шаркьой (Пирот)	6	25 000
Медни съдове	5	800 000

Източник: Документи за българската история. Т. 1. Архив на Найден Геров. Ч. 1 (1857 – 1876). С., 1931, с. 38 – 39 (по Razdhavitchka, 2007, р. 196)

Подобно на английския внос, който се състои в по-голямата си част от едноцветни и пъстри памучни матери и готови продукти от тях, австрийският също включва широка гама от различни платна. Наред с памучните матери се доставят и такива смес от вълна и коприна, от лен и вълна, от памук, коприна и вълна, а също и полупамучно мерино.

35 BOA.D.BŞM.İGE.d.17187.; BOA KK.d.829. (по Arslanboga, K., 2015, pp. 774 – 786).

Страната се представя на местния пазар и с произвежданите във Виена фесове. В по-малки количества се внасят кинкалерия, стоки от стъкло, дърво и желязо, различни земеделски сечища и машини, кожи, въжета, конопено платно, живак, сяр, амоняк и подправки. Вносът от Саксония включва почти равни части платна, демикотон и кожени стоки. Бавария и Франция пък доставят само по един вид стока, респективно кинкалерия от Нюрнберг (180 000 пиастри) за първата и фино платно и произведения от коприна (150 000 пиастри) за втората. С голямо разнообразие се отличава и листата на доставените на панаира местни стоки, чиято обща стойност възлиза на 3 180 000 пиастри. Тя обхваща както занаятчийски и манифактурни произведения, идващи от различни провинции на империята, така също и някои суровини. Сред първите чело място заемат стоките от коприна, обикновените платна и гайтани, докато от вторите най-популярни са тютюнът на листа и самоковското желязо (Razdhavitchka, pp. 6 – 7).

През 1860 г. в Узунджово идват повече продавачи, но търсенето на стоки остава ограничено въпреки относително стабилния курс на монетите. Отново най-голям е делът на внесените от и през Виена стоки. Те включват платна от средно качество, фесове, шалове, фланели и панталони, пантофи, Хофманови канки, стоки от стъкло, желязо и кожа, кибрит и запалителни средства, кинкалерия (огледала, стенни часовници с кукувица, памучни и копринени чадъри), повечето от които продадени наполовина. От кронщадските стоки най-голямо търсене отбелязват раклите. Англия е вторият голям вносител, сред чийто стоки добър пласмент намират памучните платове и преди, лененото платно, шаловите, индигото, захарта, кафето, канелата, пиперът и подправките, калаят, железарските стоки – тел, пирони, игли. На пазара обаче напълно липсват плодове и животни (Razdhavitchka, p. 197).

Произволното облагане на доставяните в Узунджово стоки със сухопътно мито, често изисквано и от местни, и от чужди търговци, макар последните да са платили вече такова, довежда през 60-те и 70-те години на XIX в. до съществени промени в характера и търговското значение на едноименния панаир. Въпреки че последният все още се счита за най-голям в балканските провинции на империята, неговият блясък и изобилие остават в миналото (Michoff, 1953, pp. 226 – 282, цитирано по Razdhavitchka, p. 8).

Сливенският панаир е създаден в балканските земи на Османската империя и се превръща в международна организация с участието на много местни и чуждестранни търговци още през първата половина на XVIII век. Той се провежда веднъж в годината³⁶. Панаирът, чиято дейност е проследена от началото на века, обикновено се установява през пролетните и летните месеци и остава отворен от 4 до 31 дни (Katchan Erdogan, 2016, p. 126). В посочения период панаирът в Ислимие се превръща в най-оживения на територията на Румелия и обемът на оборота му достига до 6 милиона куруша (приблизително 3 милиона златни монети). Сливен е богат на водни ресурси и има много мелници и кожарски колела. Тук се развиват тъкачеството и килимарството, изработват се памучни тъкани, кече и др. По данни на известния пътеник Евлия Челеби, по-голямата част от населението на Сливен произвежда кебе от мохер и цветно веленсе, известно като янболу кебе, което се изнася в Анадола,

36 BOA.C...ML...615 – 25372/30 май 1764 г.

арабските и персийските земи (Evliya, 1999, p. 211). Към края на XVIII³⁷ и през първите десетилетия на XIX в. той бързо се разраства и славата му се разнася, привличайки търговци от всички краища на империята и чужбина. Следователно през този период Сливенският панаир се превръща в един от най-оживените панаири в Румелия и днешните български земи. По време на кърджалийските размирици той също прекъсва провеждането си за известно време. Възобновен е през 1815 г.³⁸ и продължава да функционира до средата на 20-те години на XIX в.³⁹, след което отново прекъсва за по-продължително време. През 1831 г. с изпращане на съобщение за откриването му до търговците в съседните градове се възобновява⁴⁰. На този панаир руснаците продават кожи, германците в големи количества предлагат железария, а от Трабзон и Гюмюшхане (дн. в Турция) докарват медна руда, добита в местните мини. От Солун се внася лондонски плат, както и готово облекло (Katchan Erdogan, 2016, pp. 127 – 128).

От втората половина на века, с включването на французите и англичаните на балканския пазар стоките на панаира стават още по-разнообразни, особено текстилни изделия, като ленени платове, памучно кадифе, минерали, часовници, бижута, стъкло и хартия. Тези продукти се разпределят от панаира в Сливен към други, по-малки пазари в региона. Наред с това се забелязва активизиране на търговията от търговци, идващи от Холандия, Италия, Русия, Австрия и германските провинции. През XIX в. търговията на този панаир продължава да се разширява, като в нея се включват все повече чуждестранни търговци, което, от своя страна, още повече разнообразява продаваните стоки (Katchan Erdogan, 2016, pp. 127 – 128).

За да се насърчи местното занаятчийско и манифактурно производство в града и региона, сливенци подемат инициатива за организиране на ново изложение по примера на така популярните по това време в Европа и Америка мострени панаири. В мазбата, изготвена през 1869 г. от местните власти и изпратена за разглеждане във вилаетския съвет в Одрин, се изтъква, че този панаир има за цел да стимулира развитието на производството на аби, шаяци, оръжия, кожени изделия и др. Той следва да се провежда ежегодно от 15 до 25 август в градската община, където производители както от Сливен и региона, така и от съседните санджаци да представят своите изделия. Предлага се участието на последните да се насърчи чрез награждаването на най-добрите произведения с медали⁴¹. В средата на XIX в. градът продължава да бъде един от най-развитите производствени центрове, а неговият ежегоден панаир се нарежда сред най-големите в империята.

Панаирът в Ески Джума е утвърдено търговско средище, в което се осъществява стокообменът с европейските държави. През пристанището на Варна се доставят големи количества английски стоки, които конкурират успешно вноса от Централна Европа. Областта се снабдява с чужди стоки и през другите черноморски пристанища – Балчик, Каварна, Бургас, Анхиало, Месемврия. Така например в периода 1846 – 1848 г. през тях се внасят кафе, захар, олио, пипер, белгийски стъкла за прозорци, пирони, памучна прежда, английски трикотажни произведения и други. Износът се състои от брашно, лой, масло, сирене, яйца, както

37 BOA.D..BSM.d...4202/25 май 1771 г.

38 BOA.C..IKTS.25–1225/8 юни 1815 г.

39 BOA.C..IKTS.34 – 1677/21 април 1824 г.

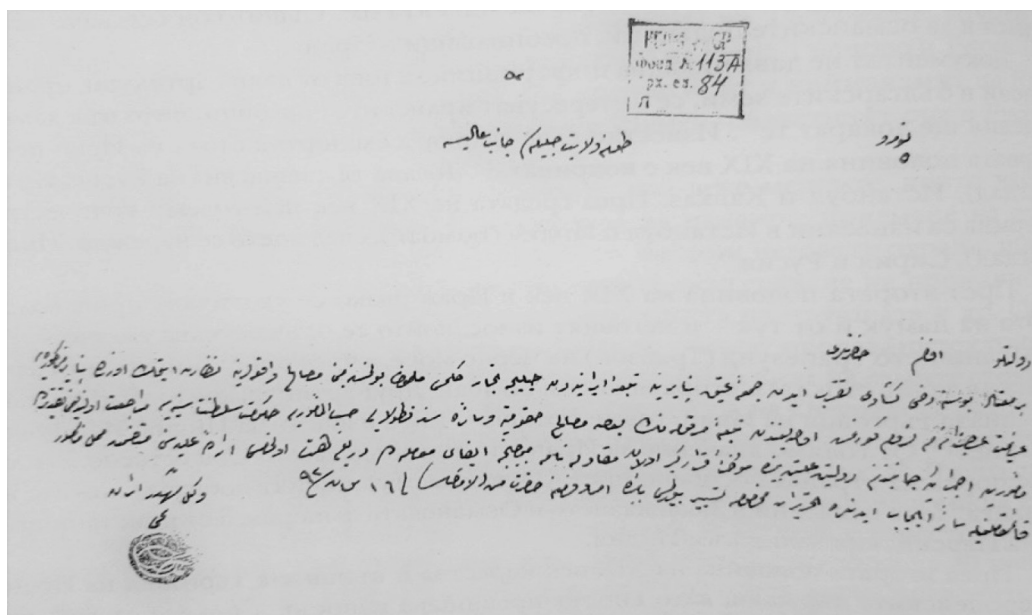
40 BOA.C..IKTS.13 – 617/13 март 1831 г.

41 Документи за българската история. Т. 3, с. 470 – 471.

и различни зърнени храни – мека пшеница, ечемик, ръж, царевича (Razdhavitchka, 2007, p. 203). През 1848 – 1849 г. поради блокирането на корабоплаването по Дунава австрийската търговия се осъществява по суша или по море през Триест. Въпреки трудностите обаче през месец май 1849 г. на панаирите в Ески Джума и Хаджъоглу Пазарджик са доставени приблизително 100 бали предена вълна, американ, индийски стоки, платна и манифактурни стоки, заедно със значително количество чували обикновено кафе, фесове, холандска захар и различни други артикули, транспортирани с параходи на „Австрийски Лоїд“ (Razdhavitchka, 2007, p. 203).

Вниманието на посетителите привличат и някои местни произведения, които се отличават със своето качество и красивата си изработка. Сред тях са бельото от Ески Загра (дн. Стара Загора), покривките с червени ивици, сините платове с бели квадрати, дамаските с кафява украса от Пирдоп, обикновените метални изделия от Габрово и Шумен, седлата и юздите от Истанбул. Представят се български стоки, както и стоки, произведени в Ески Джума и околията. Богата е продукцията на българските производители. Преди всичко тя е от селскостопански характер, а също така и занаятчийски произведения. Предлагат се килими от Чипровци, вълната от Горна Оряховица, вълна от Османпазар (дн. Омуртаз) и Разград, от Русчук – готови дрехи, от Шумен – мутафчийски стоки, от Силистра – каруци. На панаира намира добър прием абаджийската продукция от Търново, Сливен и Котел. От местното занаятчийско производство се предлагат качествени изделия на грънчарството, медникарството и златарството, а също и памукчийството и мутафчийството. Местните производители на гайтан, аби и кожи също са търсени на панаира. Важно е да се отбележи, че в годините на своя възход панаирът в Ески Джума допринася за създаване на абаджийски еснаф през 1857 г. По сведения на Феникс Каниц за предлаганите български стоки на панаира „от местните стоки със своето добро качество и красив външен вид са бельото с цветни кантове от тракийската Ески Сагра, покривки на червени ивици, синьо-бели карирани платове, освен това орнаментирани в кафяво дамаски от Пирдоп край Златица, обикновени метални изделия от Габрово и Шумла“ (Kanitz, 1999, pp. 286 – 319).

В своя статия Кендерова съобщава за посещението на ирански търговци на панаира в Търговище, позовавайки се на документ – писмо на пълномощника на иранския консул (вероятно в Русе) от 28 април 1876 г., отправено до областния управител (Изобр. 7). В документа той моли да бъде уредена документацията във връзка с присъствието му при откриването на панаира, предвид посещението на иранските търговци и необходимостта да бъдат защитени интересите им (Kenderova, 2004, p. 111).

Изобр. 7. Писмо на пълномошника на иранския консул (лицева страна)

Източник: Фонд 113А, а.е. 84 (по Kenderova, 2004)

Свързаните с панаира в Ески Джума пазари на суровини и добитък, т.нар „камшик панаир“ и „хайван пазар“, които започват три дни преди откриването на панаира и го съпровождат, са решаващи за стокооборота през панаирните дни. Населението на Ескиджумайска околия и Лудогорието изнася красиви добре отглеждани коне, от които най-годните се купуват от военни комисии, а често и от чужденци. Писмо (чернова) от управителя на Дунавския вилает доказва в каква степен с добре отгледаните коне, предлагани за продан, е известен панаирът в империята, след като за султанския двор през 1875 г. е имало поръчка за 40 коня (Kenderova, 2004, p. 110).

През 1856 г. на панаира за продажба на животни и животински продукти се предлагат впрегатни волове (1200 – 1600 пиастъра⁴² за чифт), бикове (2500 пиастъра/чифт), крави с телета (500 – 700 пиастъра), коне (1500 – 2000 пиастъра), овце (150 – 160 пиастъра) и агнета (40 – 50 пиастъра). Между 1860 и 1870 г. количеството на едрия рогат добитък (волове, биволи, крави, коне и др.) достига 10 000 глави. Донесената вълна (15 000 оки) се предлага на цена от 14 пиастъра за ока, а кожите респективно – говежди (1000 чифта) по 300 пиастъра, кравешки (300 чифта) по 200 и волски (300 чифта) по 500. На същия пазар се продават и някои земеделски култури като ориз (5000 оки) на цена от 4½ пиастъра ока и зелен фасул (5000 оки) – 150 пиастъра за 100 оки. За осигуряване прехраната на участниците се предлагат заклани волове, овче месо по 10 пиастъра за ока, хляб по 4 и брашно по 200. За животните е осигурен ечемик по 150 пиастри за 100 оки. Макар желязото да се продава на стоковия пана-

42 Пиастър, сребърна монета (мн. – пиастри, след числ. – пиастъра и пиастра, м.) <https://ibl.bas.bg>; До началото на XIX в. пиастърът е една от предпочитаните монети в международната търговия – котира се на борсата и се приравнявал със сребърните слитъци. По образец на пиастъра подобни монети се секат в Турция (куруш) и Египет, а също в Прусия при Фридрих II (1740 – 1786).

ур, на предхождащия го животински пазар също са донесени 3000 оки от него, предлагано на цена от 5,50 пиастъра за ока (Razdhavitchka, 2007, р. 208).

Покрай организацията на панаира търговия се осъществява и извън границите на панаирното място. Основните направления, водещи към Ески Джума, по които се придвижва голяма маса хора към панаирното градче, също се превръщат в поле за търговия. Лица, живеещи в близост до главните пътища, искат официални разрешения за предлагане на стоки и напитки на преминаващите. Документ от 1862 г. представлява писмо от Хюсеин Несиб – околийски управител на Шумен, до неопределен адресат, с което предлага по време на панаира в Джумая да се разреши на Осман ага, жител на Шумен, да продава кафе на шосето при с. Алван (дн. с. Алваново, общ. Търговище), което правел и през миналата година⁴³.

4. Охрана на панаирите

Охраната на пазарите и панаирите, провеждани на територията на Османската империя, е от изключително значение за нормалното протичане на търговията. За пътищата, водещи до панаирите, и в самите панаирни зони е наложително да се вземат охранителни и граждански мерки. Недостатъчните мерки за сигурност водят до разбойнически и престъпни набези. Държавата е длъжна да предприеме действия за предотвратяване на нападения и да предпази търговците от опасността, която представляват за тях и за стоките им. Разбойническите действия най-често се извършват в критични проходи и по пътищата, водещи до панаирите. С приближаването на откриването на панаирите разбойническите групи не се колебаят да нападнат търговските кервани навсякъде, където смятат за удобно и подходящо. В действителност тези набези причиняват щети както на „митническите складове за стоки и мюмюн“, така и на търговците, които не могат да стигнат до панаирите и да извършат търговията си. Това води до натрупване на дългове. Имайки предвид това, властите не оценяват проблема единствено от финансова гледна точка, а обръщат внимание и на интересите на търговците. Щетите, нанесени от разбойниците на търговците, понякога могат да достигнат до много високи суми. Действията на разбойниците не са случайни, а представляват добре организирана дейност с участието на множество хора.

Основна грижа на вилаетското управление, както и на панаирната административна единица каза е осигуряването на охрана и опазването на панаира. Контролът за спазване на даденото разрешение за откриване и нормалното протичане на панаира е строг. При провеждане на единия от големите панаири на Балканите – Ескиджумайския, който ежегодно отваря врати през месец май, в различни посоки около панаирното място се изпращат охранители. Въпреки всички мерки в онези размирни времена пътуващите от и към панаира търговци и превозваните по пътищата стоки са редовни жертви на разбойническите банди.

Според сведения, съдържащи се в много османотурски документи, грижите за опазването и охраната са главно по три направления. На първо място е осигуряването на безопасно пътуване на участниците и превоза на стоките до мястото на панаира; второ – за запазване на реда и спокойствието по време на провеждането на самия панаир и в панаирното селище, и трето – осигуряване на благополучно връщане на участниците по родните места.

43 НБКМ – Ориенталски сборки. Ф. 113, а.е. 173.(no Silianova, 2013).

Охраната се осъществява от редовна войска – пехотинци и конници, и от заптиета, които се договарят предварително чрез кореспонденция с писма и телеграми между вилаетското управление и управата на панаирната каза. Като пример може да се посочи една молба за осигуряване на войници за охрана на предстоящия панаир в Карасу⁴⁴, както и документ за изпращане на рота войници от Тулча за осигуряване безопасността на същия панаир⁴⁵.

Осигуряването на добра охрана по пътищата, водещи към ежегодните пазари, се приема като гаранция за по-голяма посещаемост, а оттук и за реализиране на по-голям търговски оборот. Преди отварянето на панаирите, мюлесарифът⁴⁶ или други административни ръководители се изпращат в този район, за да осигурят безопасността на провеждането им, а за поддържането на реда в района на панаира се възлагат важни задачи на бостанджибашията⁴⁷. Те са натоварени както със задачата да превозват търговските групи до панаирите, така и да ги връщат обратно след приключването им. Така например за осигуряване реда на панаира в Узунджово е назначен бостанджибашията на Одрин. Негова задача е да превежда търговците от Едирне (дн. Одрин) до панаира и да гарантира защитата на панаирното място. След закриването му той е длъжен да придружи търговската група обратно⁴⁸.

Също така, за осигуряването на безопасността на панаирите се създава координация между войводи и бостанджибашии. През 1801 г., когато панаирът в Узунджово е открит, в село Гючерли, намиращо се на час и половина разстояние, се появява банда разбойници, която причинява щети на търговските кервани. За да предотврати подобни загуби, Помюрджинският войвода Сейид Сюлейман ага е назначен със задача да осигури сигурността им до каза Джиср-и Мустафа паша (дн. Свиленград). Същевременно бостанджибашията на Одрин Ахмед ага е натоварен със същата задача – да осигури безопасното пристигане на търговците⁴⁹. Когато те усещат заплахата от разбойници, предварително уведомяват областните управители и след получаване на гаранция за сигурност могат спокойно да пътуват. През 1813 г. е издаден ферман, забраняващ да се причиняват вреди на събраните търговци на Узунджовския панаир. Освен това е наредено търговците от санджак Чирмен да бъдат транспортирани до панаира и след търговията да бъдат върнати обратно, като се осигури сигурността им от бостанджибашията⁵⁰. През 1815 г., докато търговските представители се отправят към панаира в Сливен от Одрин, е издадено разпореждане те да бъдат охранявани по пътя⁵¹.

През 1860 г., два дни преди отварянето на Узунджовския панаир, областният управител на Филибе (дн. Пловдив) Азиз паша пристига на панаира с длъжностни лица, за да вземе мерки за сигурност и да разреши съдебни въпроси съгласно шериятските закони. Той започва да изпълнява задълженията си и същата година е отбелязано, че в рамките на провеждането

44 ВОА.А.}МКТ.МНМ.266-26.

45 ВОА.А.}МКТ.МНМ.271-5.

46 Управител на санджак.

47 Бостанджията е член на бостанджийския оджак, т.е. на охраната на османския султан; начело на бостанджиите е бостанджибашията.

48 ВОА.СІ.No 107 (без дата). (no Shen, 1996, p. 102).

49 ВОА.СІ.No 2260. 27 Ca. 1215/1801. (no Shen, 1996, p. 102).

50 ВОА.СІ.No 138. 12 Ca. 1229/1814. (no Shen, 1996, p. 102).

51 ВОА.СІ.Evasit-ı Cemaziyel-Ahir 1231. (no Shen, 1996, p. 102).

на панаира и по пътищата не са настъпили събития като убийства или грабежи, което е оценено както от местното население, така и от чуждестранните посетители⁵².

За опазването на панаирите понякога се назначават хора от вюзера-и азам (велики везири). Защитата на търговците по време на пътуванията до панаирите също е подсигурана чрез специално назначени лица (махсус адамлар), определяни лично от валиите. Чрез този подход се предотвратяват загуби за търговците, а приходите от панаирите се държат под контрол (Shen, 1996, p. 102). През 1801 г., за да бъде защитено придвижването на търговците към панаира в Сливен, валията на Силистра назначава „специални лица“, които да следят тяхната безопасност при пристигане и отпътуване. Решението е съобщено на кадията на Филибе и на съдията на Одрин⁵³.

Както става ясно, през годините, когато действията на разбойниците представляват голяма опасност, се създава широка мрежа за сигурност, в която участват бостанджи-башия, данъчни служители, представители на еничарския корпус, бостанджии и войници от пехотните и кавалерийските части. Местни охранители от селските райони също са включени в тази организация. За успешното справяне с разбойниците държавата своевременно осигурява необходимите запаси като храна, боеприпаси и оръжия.

В периода след 1850 г. се обръща по-специално внимание на осигуряването на безопасността на панаирите. Голям брой пехотни и кавалерийски войници се наемат срещу значителни възнаграждения. С нарастването на броя на посетителите по панаирите държавата усеща необходимостта да предприеме още по-строги мерки за сигурност. За тази цел на определени места по пътищата са изграждат пунктове, където се разполага охрана. Тези пунктове са подсилени с кавалерия, организирана на групи от 4 до 5 души. За да се гарантира сигурността на панаирните райони, войници се изпращат и от други региони (Shen, 1996, p. 103).

Цариградски вестник съдържа информация за осигурена пътна охрана, състояща се от заптиета и войски, разположени по протежение на „джумалийския“ път⁵⁴. Наред с това се изразява надежда, че взетите предпазни мерки са гаранция за провеждането на „хубав и богат“ панаир. За сигурни мерки по пътищата към панаира се съобщава и в един френски консулски доклад от 1856 г. В края на документа френският посланик Тувенел в Константинопол предава следната информация на министъра на външните работи: „Консулският агент във Варна също ми изпрати някои подробности за резултатите от един панаир, провеждан ежегодно през месец май в Джума, България. Както изглежда, сключените на него тази година сделки са били много по-значими от обикновено по причина на мерките, предприети от военните на Шумен и на Търново за подсигуряване сигурността на хората по пътищата“ (Roussev, 2004, p. 99).

За безопасността на търговците по проходите отделно се наемат местни лица от съответното населено място или съседни села, близки до охраняемото трасе. Преписка от 1840 г. посочва за кои места са наети местни стражари срещу заплащане за двадесет дни, които да охраняват пътищата, идващи от нахиите Герлово и Алчаклар⁵⁵ към панаира в Ески Джума. С такава цел за Калдъръм баш дербенд в с. Чалъкавак (дн. с. Риш) се изпращат

52 BOA.İD.No 29421. 5 Ra. 1276/1860. (no Shen, 1996, p. 102).

53 BOA.Cİ.No 1291. Evahir-i Zi'l-Hicce 1215/1801. (no Shen, 1996, p. 102).

54 Цариградски вестник, VI, 274, 28 април 1856.

55 Административните единици Герлово и Алчаклар през този период са нахии към каза Шумну.

четирима мъже от същото село, двама от с. Тушовица и още толкова от с. Камчъ махалеси (неустановено). Проходът при Дервиш Балкан (който днес се намира в Преславска планина между гр. Велики Преслав и с. Методиево) се пази от четирима, по двама от с. Чавуш (дн. с. Методиево) и с. Хуйван (дн. с. Иваново). По наше мнение, за така нареченото Фен алтъ дербенд (проход в близост до възвишението Фисек на запад от с. Градище) също се предвиждат четирима охранители – по двама от с. Градище и с. Деро (дн. с. Струйно, общ. Шумен). Мястото, наречено Кьопрю бенди, където се прекосява реката при с. Черенча, се охранява от петима мъже – двама от с. Черенча и трима от с. Орта (дн. с. Средня)⁵⁶.

През 1874 г. охранителните постове, състоящи се от въоръжени с пушки и пистолети войници, се намират един от друг на времево разстояние един час. Временните стражарници и палатки на караулите са разположени предимно в близост до гори или места, които са удобни за устройване на разбойнически засади и нападения. Според Ф. Каниц тези патрули имат не само охранителни функции, но поради липсата на крайпътни кръчми стражарите припечелват допълнително средства, предлагайки на изморените пътници възможност за почивка, по време на която да утолят своя глад и жажда (Kanitz, 1999, p. 293).

Наред с безопасността по пътищата специално внимание се отделя и на реда и спокойствието на самото пазарно място, като се охранява денонощно от изпратените там войски. В панаирните дни освен участниците в стокообмена важно място заемат и пазителите на реда в лицето на кадията⁵⁷ (*kadi*), *сердаря* (*serdar*)⁵⁸ и др. Тяхната функция по време на провеждане на панаирите не е по-различна от това, което извършват при ежеседмичния или ежедневния пазар. Но присъствието им води до логичното заключение, че търговията е изключително интензивна и сигурна. Нещо повече, кадията от най-близкия град бива командирован да пребивава постоянно в пространството, в което се провежда панаирът, ако той е извънградски. „Онези, които имат средства и се напият свръх границата, ако започват разпри и сблъсквания, то веднага кадията на града Серес, чорбаджията на еничарската дружина, еминът⁵⁹, войводата и мютевелиите⁶⁰, които всички пребивават тук, дават заслуженото на биещите се, като ги глобяват и наказват. Много надеждно и сигурно място е“, споделя известният пътеписец Евлия Челеби (Evliya Ch., 1972, p. 280).

5. Панаирни печати

Печатите имат съществено значение и място в османската администрация. С тях чиновниците, а и не само, удостоверяват автентичността на различни документи. Също

⁵⁶ BOA.ML.MSF.d.1355.

⁵⁷ Кадия (*kadi*) – съдия в шериятския съд и орган на властта в административно-териториалната единица каза. Кадията разполага с широка власт и правомощия в областта на шериятското правораздаване, разпределянето и събирането на данъците, контролирането на местния пазар и пр. Получава също така разпорежданията на централната власт и следи за тяхното изпълнение.

⁵⁸ Сердар – военачалник; началник на еничарско поделение или на спахийски отряд.

⁵⁹ Емин – букв. „доверено лице“. Чиновник, натоварен със събирането на доходите от даден държавен приходоносен обект (оризища, солници, мини и пр.) или с упражняването на надзор над строежите; интендант.

⁶⁰ Управител на вакъф.

така печати се изработват за отделни събития. Единственият достигнал до наши дни подобен специален печат се отнася за панаира на Ески Джума.

Изработката на печати в Османската империя се приема за изкуство. За целта с години биват обучавани майстори гравьори-краснописци, които се специализират в изписването на печатите на отделни османотурски шрифтове – сѝлѝс, талик, несих, рика и рейхани. Работата им изисква прецизност и изключителна съсредоточеност предвид естетичното изобразяване върху твърд метал на обратно изписване. Върху тях негативно се вдълбава текст, фигурална композиция, които при тушов или релефен отпечатък върху восък (или друг вид пластична материя) дават позитивното изображение. Материалът за изработването на печатната плоча най-често е злато, сребро, бронз и мед. Освен по материал печатите са разнообразни и по форма – кръгли, овални, продълговати, триъгълни, квадратни, шестоъгълни и др., както и по големина – големи, средни и малки. Завършващ елемент при изработването на печата е прикрепването на печатната плочка към пръстен или специална удължена върхна част, предназначена за хващане – дръжка. Наблюдават се основно два вида дръжки с леко източено крайчване, което завършва с дупка (предназначена за провиране на кожен ремък, синджирче или копринена панделка) или с разширение, обикновено с пирамидална форма. И при двата случая удължената част на печата е с красив орнамент на филигранна основа. Височината на дръжката е в зависимост от големината на плочката с надписа (Mihaylova-Mravkova, 2006, p. 36).

Всеки отделен печат носи своята индивидуалност, тъй като е знак, белег на отделна личност или учреждение. Старите майстори са оставили забележителни образци не само като изработка, но и като проявен усет при изписването на текста върху печата. Ролята на печата е да потвърди достоверността на документа. Върху издаваните от администрацията на Османската империя свидетелства се поставят лични и служебни печати както на султана, така и на провинциалните администратори, правни служители и частни лица (Mihaylova-Mravkova, 2006, pp. 31 – 39).

Изобр. 8. Печат на Ескиджумайския панаир

Височина 32 мм дървената част се разширява с форма на кръг, след което следват две плитко издълбани каналчета по кръга. Най-отгоре завършва с форма на топче, по периферията на което има две плитко издълбани каналчета. На печатната плоча е изработен надпис на три реда на османотурски език.

След тази кратка информация за печатите и тяхната роля в Османската империя, следва да представим и печата на Ескиджумайския панаир от 1877 г. – това е единственият артефакт, свързан с панаира, запазен до наши дни. Печатът представлява метална част с кръгла печатна плочка със специална удължена метална част, на която с два железни нита е прикрепена дървена част (снимка 1). Височината с дървената част е приблизително 85 мм, удължената метална част е приблизително 25 мм, кръглата метална плочка с надписа е с радиус 10 мм. На ви-

Първи ред: **پناير** (панаир-и), втори ред: **جمعه عتيق** (джума-и атик), трети ред: **١٢٩٣** (1293) – [Панаир-и Джума-и Атик 1293] (снимка 2)

Изобр. 9. Отпечатък на Ескиджумайския панаирен печат

По размера на металната плоча се разбира, че предметът попада в типа служебни административни печати⁶¹. Следователно той е предвиден да се използва от администрацията на Ескиджумайския панаир през 1877 г. Понастоящем при проучване на писмени източници, свързани с панаира в Джума-и Атик, не бяха открити османотурски документи, върху които да е положен. Предназначението му за конкретен панаир и с отбелязана година

го превръща в единствен по рода си екземпляр. Засега не разполагаме с информация за друг запазен подобен пример от панаири в Османската империя. Съхранената до наши дни дървена дръжка го прави изключително рядък по модел от тази епоха. Откриването на единствения по рода си печат на панаира в Ески Джума с изписана година на него подсказва, че печати са се изработвали за всяка отделна панаирна година. Липсата на друг подобен тип, свързан с панаир – било по-ранен или по-късен, вероятно се дължи на тяхното унищожаване след края на панаирните дни. За запазването на Ескиджумайския вероятно голяма роля има Руско-турската война от 1877 – 1878 г. Манифестът за обявяването ѝ през месец април 1877 г. е малко преди панаирната седмица в Ески Джума. Предстоящият военен конфликт, чиито основни стълкновения ще се водят в Дунавската равнина, вероятно спират организацията на панаира и той не се провежда като международен с чуждестранни участници. Следователно печатът, изработен за Ескиджумайския панаир, вероятно не влиза в употреба, което го запазва до наши дни и го превръща в изключително рядък панаирен артефакт.

6. Панаирът като социално-културен център

На панаира за сравнително кратък период се срещат и общуват жени и мъже, граждани и селяни, местни жители и чужденци, мюсюлмани и немюсюлмани. И ако, на пръв поглед, всичко изглежда много спонтанно и естествено, то в действителност взаимоотношенията между участници и посетители се регулират от многобройни писани закони и неписани правила и норми на поведение. Според Ръждавичка в много отношения панаирът копира в умален модел социалната структура на османското общество; принципите, върху които

⁶¹ Печатите съответно по предназначение се делят на три основни вида. Използваните в османската администрация са наречени мюхюр-и ресми (mühür-i resmî – официален, учрежденски, държавен печат). Персоналните са наименовани на лични печати (mühür-i zâtî – личен печат). Последният тип е използваният във вакъфските учреждения вакъфски печат (vakıf mührü – вакъфски печат) (Mihaylova-Mravkova, 2006, p. 31).

то е изградено и функционира, и сложните взаимоотношения, които съществуват между отделни негови слоеве и групи. Така например по-големите панаири включват пазар на едро, пазар на дребно, пазар за добитък, а също и специално определена част за увеселения, които в по-широк аспект също представят определена субординация. Последната е видна и посредством много външни белези, като грехи, говор и поведение на участниците, както и стойност и обем на доставените от отделните търговци стоки (Razdhavitchka, 2007, p. 243).

Панаирите предоставят възможност за доходен бизнес и извън традиционните покупки-продажби на стоки. Част от най-богатите хора, които свързват имената си с балканските ежегодни пазари, са представители именно на тази група от едри собственици, които печелят чрез отдаването на своите имоти под наем. Някои от тях имат и друг бизнес, както в случая с мюлтезима Алекси, син на Христо от Разград. През 1871 г. той обявява във вилаетския вестник „Дунав“, че дава под наем – изцяло или частично – построения от него хан в новото панаирно място на Ески Джумая. Този хан има 120 стаи, 2 фурни, кафенета, ресторанти и яхъри за 250 – 300 коне, както и два кладенеца с вода за пиене⁶². В един от следващите броеве на същия вестник се открива още информация за това лице, според която той е мюлтезим⁶³, но тъй като не е изплатил задълженията си към държавата, споменатият хан е под разпореждането на русенския мютесаръфлък и само последният има право да го отдава под наем⁶⁴.

За собственици на панаирни места и джюкяни се споменава в много архивни документи. По-горе стана въпрос за документи с разпореждане за провеждане на търгове за закупуване на такива от панаирното градче в Хаджиоглу Пазарджик (вж. Приложения 2, 3, 4). Собственици на имоти се откриват сред описаните през 1870 г. притежатели на недвижимо имущество в същия панаир⁶⁵. От документа става ясно, че трима мюсюлмани, един арменец и двама българи оглавяват листата на най-заможните, притежаващи сгради на стойност над 45 000 гроша. Безспорно най-крупен собственик е Молла Бекир, син на Хаджи Мехмед. Само на негово име са отбелязани 100 джюкяна, оценени на 182 500 гроша. Към тях можем да прибавим и тези, притежание на членове на неговото семейство – 21 джюкяна на двете му съпруги и дъщеря, чиято обща стойност възлиза на 24 000 гроша. По мнение на Тодоров, този мюсюлманин притежава имоти, чиято стойност е четири пъти по-голяма от тази на собствеността на най-богатия българин или арменец. Драматичната разлика дава основание на автора да определи споменатия Молла Бекир като типичен представител на едрата имотна върхушка, която печели значителни средства от отдаването на своята собственост под наем (Todorov, 1972, pp. 390 – 405).

Ръждавичка в своето проучване споделя една констатация, свързана с йерархията сред търговците на панаирите, която ясно дефинира не само според обема и качеството на техните стоки, но и според мястото и размера на наетите или притежавани магазини и джюкя-

62 Дунав, VII, 555, 3 март 1871.

63 Мюлтезим – човек, който срещу внесена определена сума получава правото да събира в своя полза държавни данъци; откупчик на държавен приходоизточник, арендатор.

64 Дунав, VII, 557, 10 март 1871.

65 Документ със сигнатура НБКМ – Ориент. отд., Толбухин, Меджилиси-и идаре-и каза, ресм-и тапу, 23 май 1870 (Todorov, 1972, pp. 390 – 405).

ни. Според изследователката „на пръв поглед йерархията се определя като вертикален ред, при който обособяването на отделните слоеве се извършва на базата на социалния статус на участниците“, и използвайки математическите термини, тя може да се определи като координатна система, чиято вертикала представя разделение, базирано на притежаваната политическа, икономическа и военна власт и привилегии, докато хоризонталата сочи разделието, възникнало във всеки социален слой на основата на етнически, религиозни и полови различия. Въпреки че тези маркери са условни, представената схема предлага подходяща рамка, в която може да се експонира голямото разнообразие от етнорелигиозни, културни и социални групи и общности, участващи в балканските ежегодни пазари през XIX в.“ (Razdhavitchka, 2007, pp. 245 – 246). По мнение на изследователката, независимо дали се разглежда в рамките на панаира, или извън тях, установената от държавата формална йерархия запазва своята структура непроменена. По-големите ежегодни пазари са разделени на две части – едната на ангросистите и друга на продавачите на дребно. В първата продажбите се извършват на едро, а като купувачи се явяват предимно местни дребни търговци и кираджии. Така например на панаира в Узунджово се стичат търговци от всички области на Румелия, Тракия, Македония, Албания, Сърбия, Босна, Влашко и Молдова, а също от Мала Азия, за да донесат своите запаси от стоки за дребна размяна и да закупят онези, които са им необходими за цяла година. Ако последните се изчерпят преди откриването на същия ежегоден пазар през следващата година, то те са принудени да пътуват до Истанбул или Смирна, където да попълнят изчерпаните си резерви директно от английските или френските складове. Все още обаче разносните по тези извънредни пътувания са високи, тъй като количествата, които могат да си позволят да закупят, са ограничени. Подобно на панаира в Узунджово, на този в Ески Джумая идват да пазаруват около 300 души от местното население, които се издържат с кираджилък⁶⁶. Те обикалят добруджанските села, достигайки чак до „най-загълхналите места“, където продават предимно манифактурни и терзийски стоки. И обратно, във втората част на пазара, където се извършват продажби на дребно, купувачи са онези граждани и селяни, които имат възможност лично да отидат на панаира и да си набавят по този начин необходимите им запаси от манифактурни и колониални стоки. И ако районът за продажби на едро е относително по-спокоен, то този на продавачите на дребно е изпълнен с непрестанно движение. Тук са съсредоточени и дюкяните на занаятчиите, които изготвят своята стока за продан непосредствено пред очите на купувачи и посетители. Но несъмнено голямо любопитство предизвиква шумната улица за „разпродажби“, където всички сякаш пеят неизменния рефрен „Алтмыш парайа“ („По шестдесет пари“) и с това въведение започва дълго изброяване на всички стоки, които могат да се закупят срещу посочената сума. Това са галантерийни стоки, много популярни на местните пазари – чашки за кафе, табакери, очила срещу прах и всякакви други дребни стоки (Kanits, 1999, p. 296).

По отношение на мястото на жените и тяхното участие в панаириите, може да се отбележи, че то се проявява не само като присъствие – продавачи и купувачи, но и задочно като собственици на дюкяни. Така например в опис на имотите в ежегодния пазар в Хаджиоглу

66 Кираджия – човек, който пренася стока с кон или с кола.

Пазарджик от 1870 г. три мюсюлманки и две немюсюлманки са посочени като собственици на дюкяни, разположени в различни чаршии (Todorov, 1972, p. 403).

Панаирът, освен че спомага за развитието на вътрешната и външната търговия и допринася за увеличаване приходите в държавната хазна, е и средище за множество други дейности. Особено значима е ролята му като културен център. Панаирите са място, което привлича хора от много различни краища с различни нрави и обичаи. Те са повод за събирането на едно място на хора с различни интереси, социален статус и етническа принадлежност. Затова игрите и развлеченията са неделима част от тях. През 1876 г. Ескиджумайският панаир е посетен от граф Е. Зичи – съветник на австрийския император, който пътува с цел проучване участието на отделните страни вносители на панаира и възможностите за увеличаване вноса на австроунгарски стоки. За посещението си Зичи и авторът на пътеписа – журналистът Арнолд Хилберг, представят панаира не само от неговата търговска страна, а и с цялата му екзотичност от невероятната пъстрота на човешко присъствие: всеки с носията си, белег за религиозна принадлежност, улиците на едрите и дребните търговци, на отделните еснафи, описание на хановите и храната. Описани са впечатленията им от „спекулантите“ на антики, масите на адвокатите, бръснарите на открито, както и веселителните представления, които съпътстват панаира (Petkova, 2004, p. 72).

Редом с това вниманието на двамата посетители е привлечено и от голямата и впечатляваща зона за изкуство. Там барабаните бият, тропнетите свирят и ослепително оцветеният декор от ленено платно предвестява появата на „турския палячо от Прагер“. До тях на високо скеле семейство артисти, облечени в мръсни трика и шарени жакети, дават своето представление. Децата преобръщат чайник на тимпан, докато бащата хвърля топки и ги хваща с врата си, поглъща пръстени от една верига и изпълнява всякакви други подобни номера. В паузите той събира от публиката наградата за своя спектакъл и недоволен от малките постъпления, пердаши децата си, провокирайки по този начин чувствителните зрители (Razdhavitchka, 2007, p. 258).

През 1876 г. на панаира в Ески Джума идва Арнолд Хилберг, който съобщава за цигулари, които осигуряват музикалния фон по време на танца на млади момчета, облечени в женски дрехи, които със своите „танци с кастанеди“, или по-известни сред местното население като ключек, забавляват публиката от турци в блажена възхита, отдадени изцяло на предложеното забавление. Тези пътуващи музиканти и танцьори дават своите представления на панаира в Ески Джумая в специални будки, наречени „кьоचेки“. И ако християните наблюдават и се включват с радост в колективните танци, то мюсюлманите предпочитат споменатия танц. Хилберг дава описание на танца и неговите изпълнители от специално изградените за целта будки: „Вратата на дървената будка се покрива със завеса и посетителят попада в едно полутъмно и задимено помещение. В един от ъглите му седят музиканти, а зрителите са подредени покрай стените. Постлан по средата килим служи за подиум, на който представят своя танц две млади момчета-ключеци, облечени в цветни копринени женски дрехи, под които се виждат червени копринени шалвари и червени сахтиянени обувки“⁶⁷.

И в музиката, както и при танците, изпълнявани на ежегодните пазари, се наблюдава

67 Арнолд Хилдеберг е журналист, пътеписец, член на експедицията на граф Едмунд Зичи (1876), Маджарски пътеписци, с. 131 (цитирано по Razdhavitchka, 2007, p. 275).

смесването на различни традиции и влияния – отличителна черта на всяко мултикултурно общество, каквото в действителност е и османското. На панаира в Ески Джума Хилберг чува и пронизителен звук от ненастроени струнни инструменти. Този звук идва от една покрита с тръстика дървена барака, в чийто ъгъл седят трима музиканти, извличащи от двуструнните си цигулки пресипнал и непрофесионален звук. По-наситена звукова картина представя в своя разказ за същия панаир В. Атанасов, който пише: „В оглушителен шум от всевъзможни музики, певци и певици, от тъпани и даарета се месят безмелодично мотиви от оперети и ориенталски песни“ (Razdhavitchka, 2007, pp. 282 – 283). Общо взето, както отбелязва Бродел: „панаирът е шум, глъчка, напеви, всеобща радост, свят наопаки, безпорядък, че и суматоха ...“ (Braudel, 2002, p. 66).

Същевременно представители на местното население участват в различни състезания, демонстрирайки своята физическа сила, ловкост или умения. Особено популярни забавления по време на панаира са организираните надбягвания с коне (*кушии*) и пехливански борби.

За издигане ролята на панаира като културно средище усилия се полагат и от местните власти. Поканени от организаторите на панаира, пристигат и собственици на виенски колела, различни видове въртележки и други атракции. Панаирните власти издават на всеки от тях специално разрешително – рухсат сенеди, срещу заплащане на определена такса. Организиран се томболи и лотарии. На Ескиджумайския панаир известният вече предприемач от Разград Алекси открива казино, което вероятно е първото по българските земи по онова време (Silianova, 2013, p. 76).

В дните на панаира, но и през другото време на годината представители на търговско-занаятчийските кръгове в града осъществяват контакти или подържат връзки с чужди търговци и производители. Създават се икономически, социални и културни мрежи, партньорства между отделни търговци, които прерастват в търговски дружества. Чрез тях сред градското население прониква и се налага траен стремеж към европейска култура. Мощните обществено-икономически процеси в Европа, които обхващат постепенно и балканските владения на Османската империя, благоприятстват за развитието на увеличаващото се българско население и му придават нов облик. Базирайки се на връзките си по време на панаирните дни, инициативни джумалии откриват многобройни търговски кантори в Цариград, Солун, Одрина, Лондон, Манчестър, Каиро, Брашов, Одеса и редица други градове по онова време (Драјев, 2004, p. 106). За да бъдат в крак с времето, същите търговци бързат да пренесат в своя град „а ла франга“ модата, за което свидетелства и комедията „Малакова“, написана от П. Р. Славейков през 1863 г., основаваща се на местен джумайски сюжет (Драјев, 2004, p. 106).

Чуждестранните търговци и посетителите на панаира, както и техните контакти допринасят за видимата промяна в местния живот. Заедно със стоките от Европа пристигат новите обноски, облекло, промяна в градоустройството и архитектурата и др.

Гражданите от Ески Джума обаче изпитват и най-остра нужда от просвета и наука, за да могат да отговорят достойно с култура и образование на растящите изисквания на икономическото развитие на града и околията. Търговците и занаятчиите са най-ревностните радетели за ново българско училище и култура. Една от формите на книгоразпространение по това време е била продажбата по панаирите. Там обикновено на сергии се излагат български книги. Продават се най-различни книги с училищен и светски характер. Почти всички

известни книгоиздатели, като Христо Г. Данов от Пловдив, Тадей Дивидчиев от Разград и други, редовно посещават панаира в Джума и продават свои книги и учебници. Така например в тефтера на Ескиджумайската градска община е отбелязано, че на 7 май 1852 г. от панаира са закупени за учителя Сп. Грамадов 20 географии, 10 истории, 20 исторически граматики и 20 гръцки книжки. От същия документ става ясно, че се закупуват и други учебници и помагала, а през 1852 – 1853 г. от панаира са закупени нови таблици и тебешир за обучението в началните класове (Дражев, 2004, р. 108). За подобна дейност пише Илия Блъсков: „От годините 1858 до 1870 г. в два главни панаира в България, а именно в Узунджовския и Джумайския, се отваряха книгопродавници. Главните книжари бяха Христо Данов и Д. Манчов. Учителите от по-главните градища от Южна България отиваха на Узунджовския панаир, за да си набавят учебници за цялата година от споменатите главни книжари, а учителите от Северна – в Джумайския“ (Грамадинов, 1993). Участията на книжарниците на Х. Г. Данов, Д. Манчев, И. Момчилов и други се обявяват предварително в пресата. Тези обяви съдържат списъци на заглавията, които ще бъдат предоставени за продажба, и техните цени⁶⁸. Заедно с учебните книги чрез панаира в града навлиза и друга литература, която е била предназначена за местната интелигенция.

7. Заключение

Панаирите са един от факторите, които оказват съществено влияние върху развитието на стопанския живот по румелийските и днешните български земи до Освобождението. Документацията на османската администрация и изворовата база в голяма степен допринасят за изясняване на общата картина и на много въпроси, свързани с формирането и развитието на панаирите. Въз основа на използваните извори е възможно да се определят мястото и времето на възникване, както и значението им за икономическото развитие. Архивните документи позволяват обстойно проследяване на развитието на новите панаирни градчета, които се строят в румелийските провинции, и по-конкретно в Дунавския вилает на Османската империя. Причините за техния строеж, архитектурата, недостатъците, как с всеки следващ нов панаирен град властта взема поуки и се опитва да изчисти недостатъците от предишните проекти и др. Панаирите в началото на своето провеждане функционират недобре запланирани в населените места. Впоследствие стокообменът, охраната и безопасността ги принуждават да се изнесат извън тях и да бъдат изградени като самостоятелни, където се вземат необходимите мерки за нормалното им протичане. Данните за новопостроените се панаирни градчета на Карасу, Хаджъоглу Пазарджик и Ески Джума ясно показват значението им за търговията в Османската империя.

Организацията по охраната на даден панаир и търговците е друг съществен момент, изискващ голямо усърдие. Властта се отнася много стриктно и отговорно за безопасността по артериите, водещи към панаирните места. Освен военни на служба биват временно ангажирани местни охранители, които да пазят рисковите места и при необходимост да придружават участниците.

⁶⁸ Турция, 40, 9 април 1866; Македония, 20, 13 април 1868; Дунав, 566, 11 април 1871; Право, 8, 19 април 1871; България, 23, 29 август 1859; Турция, 28 май 1866; Македония, 39, 24 август 1868; Дунав, 696, 26 юли 1872.

Панаирите, които се провеждат през XVIII и XIX в. на територията на днешните български земи, а и не само, освен че мобилизират вътрешната търговия, съсредоточават в себе си и значителна част от обмена с чужбина. Писмените извори свидетелстват за реда по откриването и създаването на организация по всички нива на провеждане на панаира. Османската администрация на всички нива – от Великото везирство в Цариград, вилаетските управления и управителни съвети на санджаки, нахии и кази, поема инициативата и взема всички мерки за предварителна организация на панаирите и района на панаирните места. Османският султан е този, който дава разрешение за провеждането на един панаир. Той определя също мястото и датата на откриване, както и неговата продължителност. Всяка промяна, касаеща тези разпоредби, следва да бъде утвърдена също от него в писмена форма, която се свежда до знанието на пряко ангажираните с тази задача чиновници от централната и провинциалната администрация.

Документите информират за един от въпросите, които вълнуват най-много официалната власт, а именно осигуряването на безопасността на участниците. Мерките за сигурност са напълно основателни, предвид случаите на разбойнически нападения върху търговци по пътя и кражби на самото панаирно място.

На панаирите се осъществява голям по размери стокооборот. Покупко-продажбите се извършват на едро и дребно, а значителна част от предложените стоки на панаирите с международен статут се внасят от чужбина или са предназначени за износ. Основни вносители на изброените стоки през XIX в. са Англия и Хабсбургската империя/Австро-Унгария. Панаирите дават възможност на местните производители да реализират на пазара своята продукция и същевременно да се снабдят с необходимите им стоки, произвеждани в съседни райони или внасяни от чужбина.

Освен като ежегодни пазари, на които се предлагат различни стоки и услуги, панаирите функционират и като специфично публично място, което не само привлича участници, принадлежащи към различни етноси, културни и социални групи, но и представя някои от формите им на социална организация. Панаирът става повод за събиране на хора с различни интереси, социален статус и националност. Кафенетата, шумът, музиката, забавленията допълват специфичния облик на панаирното място.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1. Документ от 1867 г. (BOA.İ.MVL.585-26288. s. 5)

Atıfettü efendim hazretleri

Tuna vilâyeti dâhilinde kâ'in Cum'a Panayırı mahallinin tebdili hakkında ba'zı mütâla'ayı hâvî vilâyet-i mezkûre idâre meclisinin vârid olan mazbatası üzerine maliye nezaret-i celilesiyle bi'l-muhâbere meclis-i vâlâdan kaleme alınan mazbata melfufuyla beraber arz ve takdim olundu me'alinden müstebân olduğu veçhile zikr olunan panayır mahalli Cum'a kasabasının ve şunun bunun dilediği vaz' ve hey'ette tahtadan yapılmış dükkânlardan ibaret bulunduğundan ve iş bu panayır seneden seneye kesb-i cesamet ve ehemmiyet edüb seksen yüz bin keselik mâl toplandığı gibi bunların çoğu dahi balya ve denklemlerle satılan manifatura eşyası idiğünden tüccarın havf ve ihtirazı üzere orası harik muhatarasından gayr-ı salim göründüğüne ve mukaddema Hacıoğlu Pazarcığı panayırı

dahi böyle bir hâlde iken hariç-i kasabada münasib bir mahal tahsis olunarak ve etrafına duvar çekdirilerek parça parça taliblerine satılmış ve bu tarik ile hem tüccar için emniyet ve hem de hazine-i celileyе bir hayli menfa'at hâsıl olmuş olduğuna binâ'en şimdi iş bu Cum'a panayırı için dahi civar kasabada iki bin kadar dükkân yapmağa salim iki yüz elli bin zirâ' mikdarı mahal bulunarak bundan yüz elli beş bin iki yüz bu kadar zirâ'ı tarik ve meydanlara terk olunduktan sonra kusûr doksan iki bin yüz şu kadar zirâ' mahallin etrafta duvar çekilerek derûnunda olan arazi suret-i muntazamada bi't-taksim üzerine taş ve tuğla ve kireçden ebniye yapılmak şartıyla bi'l-müzâyede parça parça satılması icab edüb fakat atik panayır mahallinde emlâkı olanlar dahi eski dükkânlarına bedel oraya dükkân yaptırmak ihtiyâcında olacaklarından ve bunun için kendülere biraz müsâ'ade olunmadıkça sızlanacaklarından anların dahi muvâfakat ve memnuniyetleri hâsıl olmak üzere bunlara bir mikdâr mahallin meccanen itâsı iktizâ edeceğine ve oranın eski panayır mahalline nisbetle şerefi daha ziyade bulunduğuna mebni emlâk merkûme ashâbına kadim panayır mahallinde olan yerleri ve ebniyyeleri kendülerinde kalmak üzere yalnız ebniye kaç arşun merabi' üzerine mebni ise sülûsü şeref mukâbili alıkonularak sülûsânı için yeni panayır mahallinden meccanen yer gösterildikten sonra yine pek çok arazi kalub sâye-i me'âlivâye-i hazret-i padişahîde oralarca şu yolda olan ticaret-i cesimenin terakkisini muceb görüldüğü gibi fazla satılacak arazi esmânından Tuna kuvve-i nehriyyesi masârufı için bir karşılık dahî husûle geleceğinden zikr olunan mahallin suret-i meşrûhada tefrik ve taksimi ve panayır mahallinin etrafına çekilecek duvar masrafı dahi ilerüde arazi esmanıyla beraber taliblerine istifâ olunacağı cihetle buna şimdiden sarf olunacak mebalîğın ta'vizen itâsı muvafık maslahat görünmeğın ol veçhile ifâ-yı muktezâları zımnında vilâyet-i mezkûrede vâliliğine me'zuniyet ve nezâret-i müşârünileyhâya dahî ma'lûmât verilmesi tezekkür kılınmış ise de olbâbda her ne veçhile emr ve irâde-i seniyye-i cenâb-ı milkdârı müte'allık ve şerefsudûr buyurulur ise mantûk-ı münîfine tevîfik hareket olunacağı beyanıyla tezkere-i senâveri terkûmine ibtidâr kılındı efendim fî 5 Ra sene 84 (7 Temmuz 1867)

Ma 'rûz-ı çâker-i keminelерidir ki

Zebûr-ı dest-i tevkîr olan iş bu tezkere-i sâmiye-i asafâneleriyle evrâk-ı ma'rûza manzûr-ı me'âlim-mevfûr-ı hazret-i pâdişahî buyurulmuş ve husûsât-ı merkûmenin tezekkür ve istizân olunduğu üzere ifâ-yı muktezâları zımnında vilâyet-i mezkûre valiliğine me'zuniyet ve nezâret-i müşârünileyhâya dahî ma'lûmât verilmesi şeref sudur ve sünûh buyurulan emr ve irâde-i mehâsinâde-i cenab-ı mülûkâne mantûk-ı münîfinden olarak evrâk-ı merkûmeye sunub sâmi-i hidivilerine i'ade kılınmış olmağla olbâbda emr ve ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir fî 6 Ra sene 1284 (8 Temmuz 1867).

Превод на български език⁶⁹

Ваше Величество

Във връзка с промяната на местния пазар в Джума, намиращ се в границите на Дунавския вилает, след някои проучвания на меджлиса на споменатия вилает върху петицията, с кореспонденция Височайшият меджлис уведоми Министерството на финансите с написана резолюция и ни го предостави. В съдържанието на изпратения протокол се поясни, че споменатата панаирна улица в град Джума се състои от гървени гюкяни, поставени от този и онзи. Работата е там, че понеже този панаир от година на година придобива все по-големи размери и значение, като се събира стока на стойност 80 – 100 000 кесии и повечето са манифактурни стоки, които се продават на бали и генкове (вързон), възражението и страхът на търговеца са, че това място не е обезопасено от пожари и несигурно. Дори по-рано панаирът на Хаджъоглу Пазарджук, който беше в същото състояние, за него се предвиди

69 Преводите на текстовете са направени от авторите.

едно място извън града и то се ограда със зид. Панаирните помещения се продадоха на желеащите и по този начин се осигури безопасността както на търговците, така и полза за хазната. Поради това сега, осигурявайки 250 000 земеделска земя за построяването на около 2000 дюкяна за Джумайския панаир извън града, след като 155 200 земеделска земя от този терен се остави за пътища и мездани, около останалото място от 92 100 земеделска земя да се изгради стена (*зид*), вътрешното пространство да се разпредели еднакво, изрядно, при условие че се построят сгради от камък, тухли и керемиди, които би трябвало да се продават парче по парче, но понеже тези, които имат помещения в старото панаирно място и за сметка на старите си дюкяни ще искат да построят такива и тук, и на тях, ако не им се даде никакво разрешение, те ще се недоволстват. Същите, за да бъдат удовлетворени, ще се наложи една част от мястото да им се даде безвъзмездно и понеже тукашната слава в сравнение със старото панаирно място е по-голяма, недвижимите имоти на упоменатите собственици в старото панаирно място във вид на места и сгради остават за тях. Изчислено правилно 1/3 дял от сградата на колкото аршина място е построена, после за техните 1/3 дялове като се покаже място от новия панаирен терен и пак ще остане доста много. Антуражът (*подчинените*) на Негово Величество Падишаха смятат за необходимо там, на този път, да има едно значимо защитно огромно прогресиращо тържище. Понеже 1/8 от повечето продадени парцели ще посрещат разхода на речните Дунавски сили, разходите, за преразпределението и дори за стената на споменатото място, занаят заедно с едната осма (1/8) от парцелите, ще се набави от кандидатите за места. Още отсега да се отпусне и прехвърли сумата за разходите. В съдържанието на правомощията при изпълнението на формалностите на (*панаирното*) място е дадено разрешение на валийството на споменатия вилает и за гореспоменатото наблюдение дори и да са дадени сведения и въпросът да е обсъден, все пак заповедта и ферманът са на Негово Величество (7 юли 1868 г.).

Изложение на нищожния Ви раб:

С величието на свещеното писание Негово Величество Падишахът, заповяда с подобаващо височайше разрешително, резултатът от изложения и изцяло разгледан документ и обсъжданият гореспоменат въпрос и исканото разрешително за изпълнението от валийството на споменатия вилает, и дори предоставянето на сведения на упоменатото министерство с чест и без много да се мисли, заповедта и волята за добрините, Негово Превъзходителство, подобаващо на великата дума на Падишаха, предоставяйки написан документ на висшия си служител, връща отговор, заповедта и ферманът е на Негово височество Валията (8 юли 1867 г.).

81 tarihli irâde-i telgrafiye-i hidîv-i ekremîleri hükmünce Pazarcığa gelinerek ve evvelce irsâl olunmuş olan Mühendis Veli Efendi ile Pazarcık'da bulunan haritası görülmek üzere zikr olunan yerlerin istihşâl ve istikmâlî esbâb ve vesâil-i hasene-i revâciyesi maksadıyla bazı mu'teberân-ı tüccârın efkâr ve vehn ve güftârı yoklanılmasına girişildikde Karasu'da panayır yerleri etrafına işbu haritada gösterildiği misillü dâiren-mâdâr divar çekileceği esnâ-yı müzâyedesinde tâliblerine beyân olunmuşken iki seneden berü mezkûr divarlar çekilmediği cihetle bu bâbda te'mînât-ı kaviyye irâe ve itâ ve kanâat-ı kâfiye hâsıl etmedikçe ve zikr olunan Karasu'daki panayır yerlerinde dahi icrâ olunduğu vechile dükkânların arkalarında tüccâr ve esnâfın hayvanları barınmak vesâir ufak tefekleri vaz' kılınmak üzere yerler meccânen terk ve sokak ve köşebaşları gibi şerefi ziyâde olacak mahallerin tezâyüdü için ara sokakları teksîr kılınmadıkça matlûb olan revâc ve rağbet hâsıl olamayacağı anlaşıldığından birlikde gelinmiş olan Varna müftîsi mekremetlü efendi ve meclis-i idâre-i kazâ vesâir lazım gelenlerle iktizâsı tezekkür ve teemmül kılındıkda bu bâbda asıl aranılacak şey rağbât-ı nâssın istihşâliyle nef'-i hazînenin gözedilmesi kazıyyesi idüğinden ve Karasu panayırı yerlerinde dahi bu maksadın husûlü için dükkân arkalarında ber minvâl-i meşrûh tüccâr ve esnâfa meccânen yerler terk ve sokaklar tezyîd edildiği ifâdât-ı vâkı'adan anlaşıldığından cevânib-i erba'ası divar yerine dekâkîn-i muttasıla-i müteselsile ile ihâta olunarak şu sûretle hazîne masraf ihtiyar etmeksizin dâiren-mâdâr tabî'î divar altına alınmak ve dükkânlar arkasında ber minvâl-i meşrûh tüccâr ve esnâf için meccânen yerler terk olunmak ve köşebaşı ve sokak ağzı gibi şerefli mahallerin tezyîdi zımnında sokaklar teksîr edilmek üzere bir kıt'a resminin yaptırılmasına karar verilmeğin ol vechile müceddeden diğer bir kıt'a resm ve haritası Mühendis Veli Efendi ma'rifetiyle yaptırılıp bir sûreti manzûr-ı âlî-i vilâyet-penâhîleri buyrulmak üzere bir teneke derûnuna vaz'an ve harîta-i atıkası dahi ma'an arz ve takdîm kılındı işbu panayır yerlerinin müzâyedesinde geçen sene Dersâ'âdetden ve bu kerre cânib-i âlî-i cenâb-ı vilâyet-penâhîlerinden şeref-vârid olan evâmîr-i aliyye zikr olunan yerlerin resm-i atıki mücebince müzâyede olunması merkezinde dâir olduğundan ve çend seneden beri cum'a panayırına gelen tüccârân ve esnâf mallarını orada elden çıkarıp işbu Pazarcık panayırı için tekrâr Dersâ'âdete giderek müceddeden mâl tedârikiyle gelmeyi itiyâd etmiş olduklarından her ne kadar irâde-i aliyyesi vechile Mayıs'ın on beşinde açılacağı ilân olunmuş ise de elyevm burada tüccâr ve esnâf daha toplanmamış ve siyâk-ı hâle ve tahkîkât-ı vâkı'aya nazaran daha anca önümüzdeki cuma ve cumartesi günlerine doğru müctemî' olabilecekleri anlaşılp gerek panayırın küşâdı ve gerek emr-i müzâyedeye mübâşeret olunması ise ânların toplanmasına mütevakıf ve vâbeste bulunmuş idüğinden ve zikr olunan cuma ve cumartesi günlerine kadar telgrafla Varna tarîkiyle cânib-i celîl-i cenâb-ı vilâyet-penâhîlerinden emr-i cevâbî alınabilmek mümkünâtdan bulunduğundan şu sûretle irâdeli bir haritanın bilâ istizân tağyîrine ve bununla berâber harîta-i müceddede mücebince cânib-i hazîne için me'mûl olan menâfî'in kaçırlmasına cesâret olunamayarak arz ve beyân-ı hâl ile istizâna mecbûriyet hâsıl olmuş olmağın şikkayn-ı mezkûreynden tasvîb buyrulacak sûretin bâ telgraf emr ü iş'ârına müsâade-i aliyye-i vilâyet-penâhîleri bî-dirîğ ve şâyân buyrulmak bâbında ve her hâlde emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 6 Muharrem sene 282 ve fî 19 Mayıs sene 281 an Pazarcık

Bende kâimmakâm-ı livâ-i Varna es-Seyyid Abdurrahman Nureddin

Превод на български език:

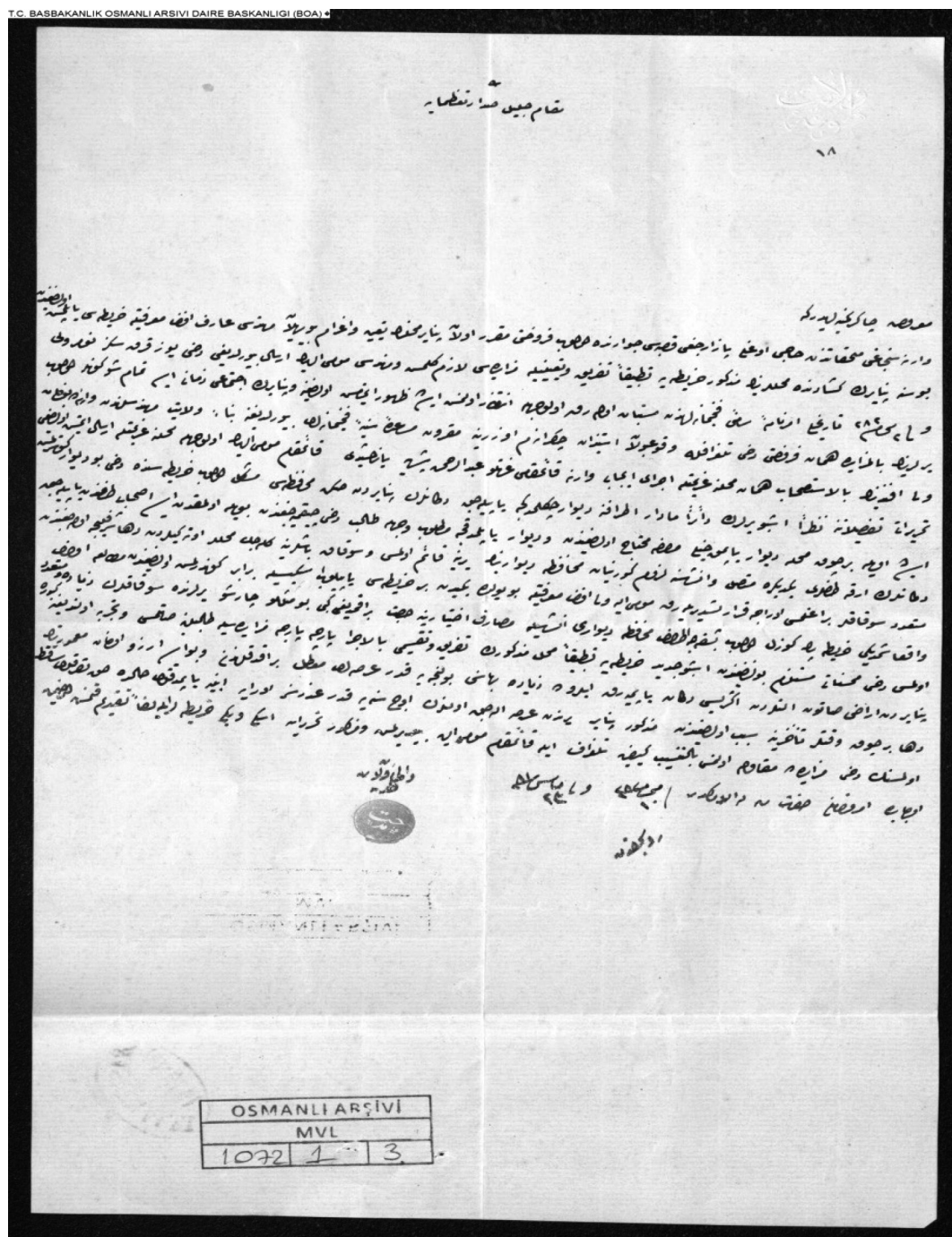
До височайшето управление на Дунавския вилает
Ваше Превъзходителство,

Във връзка със заповедта по телеграфа от 13 май 81-ва година, относно отдаването под наем с търг на панаирните места в Хаджъоглу Пазарджък, пристигнахме в Пазарджик, видяхме изпратения по-рано инженер Вели ефенди и скицата му, която се намира там. Проучиха се мненията и препоръките на някои от уважаваните търговци за изграждането на споменатите места; установи загрижеността и безсилието им. Въпреки предишните обещания на желаещите да наемат помещения с публичен търг, че ще се изгради стена около сградите в Карасу, вече две години не са изградени стените, предвидени в проекта, което създава затруднения за търговците. Докато не се даде достатъчно силно уверение за разширяването на улиците и преките, където местата са по-добри, и докато страничните улици не бъдат уголемени, няма да има търсене и оценяване и искане за закупуване. Същевременно беше отбелязано, че по панаирните места в Карасу дори безплатните зони за подслон на животните и съхранение на дребни неща зад дюкяните не се използват, а предпочитани остават оживените улици и кръстовища. С Варненския мюфтия и представители на местната власт, с които дойдохме заедно, се обсъди и преосмисли породеният се проблем в панаирните места в Карасу, и стана ясно, че определените безплатни места за търговците и еснафите зад дюкяните са напуснати и се изрази мнение, че са предпочитани оживените улици с помещения, дадени на търг; достигна до следното предложение: вместо да се строи стена, панаирните места от четирите страни да бъдат заобиколени със свързани дюкяни. По този начин, без пестене на средства от хазната, помещенията да се изградят под стената и да се изостави практиката безплатни места зад дюкяните за търговците и еснафите, за да се увеличат оживените места, като преки улици и кръстовища; да се вземе решение за едно държавно място, както инженер Вели ефенди да изготви нова скица, която да бъде изпратена за одобрение заедно със старата във височайшия вилаетски център. Във връзка с явното наддаване на панаирните места, миналата година от столицата (Дер-и саадет), а този път от височайшия вилаетски център, да се издаде висша заповед за провеждането на необходимото явно наддаване за споменатите места. Що се отнася до търговците и еснафите, които от няколко години насам идват в намиращия се в центъра Джумайския панаир да продават стоката си, и понеже именно те отново отиват до столицата за нова стока, с която да участват в Пазарджишкия панаир, и въпреки оповестяването му със заповед да се открие на 15 май, се установи, че все още тук не са се събрали търговци и еснафи. И искам да кажа, след проучване се разбра, че ще пристигнат в Хаджъоглу Пазарджик едва в петък или събота, ако тогава се открие и издаде заповед за публичен търг за отдаване под наем, ще се изчака тяхното пристигане. До споменатите дни ще е възможно да се получи височайша заповед по телеграфа във Варна. Очаква се да има решение и за промяна на скицата и заедно с това няма да се изпусне възможността да се направи необходимото за изготвяне на нова скица. Очакваме височайшата Ви заповед, за да предприемем необходимите действия в интерес на хазната. За заповед по телеграфа да се позволи одобрение от страна на височайшето вилаетско управление на споменатите въпроси, винаги заповедният ферман на негово височество валията е негово.

6 мухаррем 282 (1 юни 1865 г.) и дата 19 майъс 1281 (20 октомври 1864 г.)

Рабът есейид Абдуррахман Нуреддин каймакам на лива Варна

Приложение 3. Документ от 1865 г. (BOA.MVL.01072.00001.003.001.)

MVL.01072.00001.003

Vilâyet-i Tuna

18

Makâm-ı celîl-i sadâret-uzmâya

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Varna sancağı mülhakâtından Hacıoğlu Pazarcığı kasabası civârında olup fîruhtı mukarrer olan panayır mahallinin ta'yûn ve i'zâm buyrulan Mühendis Arif Efendi ma'rifetiyle harîtası yapılmış olduğundan bu sene panayırın küşâdında mahallerinin mezkûr haritaya tatbîkan tefrîk ve ta'yîniyle müzâyesesi lazım gelmiş ve mühendis-i mûmâ ileyhin irsâl buyrulduğu dahi yüz kırk sekiz numarolu ve fî 2 Muharrem sene 282 tarihli emirname-i sâmi-i fahîmânelerinden müstebân olarak ol vechile intizâr olunmuş ise de zuhûr etmemiş olduğuna ve panayırın ictimâ'î zamanı ise tamam şu günler olup yerlerinin bi'l-müzâyede hemen fîruhtı dahi telgrafla vukû' bulan istizân-ı çâkerânem üzerine makrûn-ı müsâ'ade-i seniyye-i fahîmâneleri buyrulduğuna binâen vilâyet mühendislerinden Varna'da bulunan Veli Efendi'nin bi'l-istishâb hemen mahalline azîmetle icrâ-yı îcâbı Varna kâimmakâmı izzetlü Abdurrahman Paşa'ya yazılmışdı kâimmakâm-ı mûmâ ileyhin ol vechile mahalline azîmetle irsâl etmiş olduğu tahrîrâtı tafsîlâtına nazaran işbu yerlerin dâiren-mâdâr etrafına divar çekmedikçe yapılacak dükkânların panayırdan sonra muhâfazası müşkil olup haritasında dahi bu divar gösterilmiş ise de öyle bir çok mahalle divar yapmak hayli masrafa muhtâc olduğundan ve divar yapılmadıkça matlûb vechile tâlib dahi çıkmayacağından böyle olmakdan ise ashâbı tarafından yapılacak dükkânların arka tarafları yekdiğere muttasıl ve inşâsına lüzum görünen muhâfaza divarının yerine kâim olması ve sokak başlarına gelecek mahaller ötekilerden daha şereflice olacağından müte'addid sokaklar bırakılması oraca kararlaştırılarak mûmâ ileyh Veli Efendi ma'rifetiyle bu yolda yeniden bir haritası yapılp eskisiyle beraber gönderilmiş olduğundan mütâla'a olundu vâkı'a şimdiki harita pek güzel olup başkaca etrâf muhâfaza divarı inşâsıyla mesârif ihtiyarına hâcet bırakmadığı gibi bu misilli çarşı yerlerinde sokakların ziyâde ve müte'addid olması dahi muhsenâtı müstelzim bulunduğundan işbu cedîd haritaya tatbîkan mahall-i mezkûrun tefrîk ve taksîmi bi'l-icrâ parça parça müzâyesesiyle tâliblerine satılması ve tecrübe olduğuna göre panayırdan arazi satın alanlardan ekserîsi dükkân yapılmayarak ileride ziyâde bahâsını buluncaya kadar arsaları mu'attal bıraktıklarından ve bu ise arzu olunan ma'mûriyetin daha bir çok vakitler teahhuruna sebep olduğundan mezkûr panayır yerinden arsa alacak olanların üç seneye kadar öziürsüz oraya ebniye yapmadıkları halde hakk-ı tasarrufları sâkût olmasının dahi müzâyedede mukâvele olunması bi't-tensîb keyfiyet telgraf ile kâimmakâm-ı mûmâ ileyhe bildirilmiş ve mezkûr tahrîrât eski ve yeni haritalar ile leffen takdîm kılınmış olmağın ol bâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir

Fî 10 Muharrem sene 282 ve fî 23 Mayıs sene 81

Rusçuk'dan

Bende vali-i vilâyet-i Tuna Midhat

Превод на български език:

Дунавски вилает

18

Изложението на бедния раб е, че

изготвена беше скица от инженер Ариф ефенди, назначен и изпратен в панаирната махала в околностите на Хаджѐзгул Пазарджик във Варненски саджак, закъдето е взето решение за продажба. Тази година при откриването на панаира се наложи да се приложи избраната и определена скица, и на гореспоменатия инженер се издаде и изпрати открита височайша заповед с номер 148 от дата 2 мухаррем (1)282 г. Той беше изчакан, но не се появи, и се даде позволение на моя раб по телеграфа по въпросите за неговите искания, като се нарежда времето за събиране на хората да бъдат точно тези дни; местата веднага да се продават с наддаване. До уважавания Варненски каймакам Абдуррахман паша, който заедно с намиращия се във Варна вилаетския строителен инженер Вели ефенди се написа писмо да отидат на място и приложат необходимите действия, според пояснителната преписка на споменатия по-горе

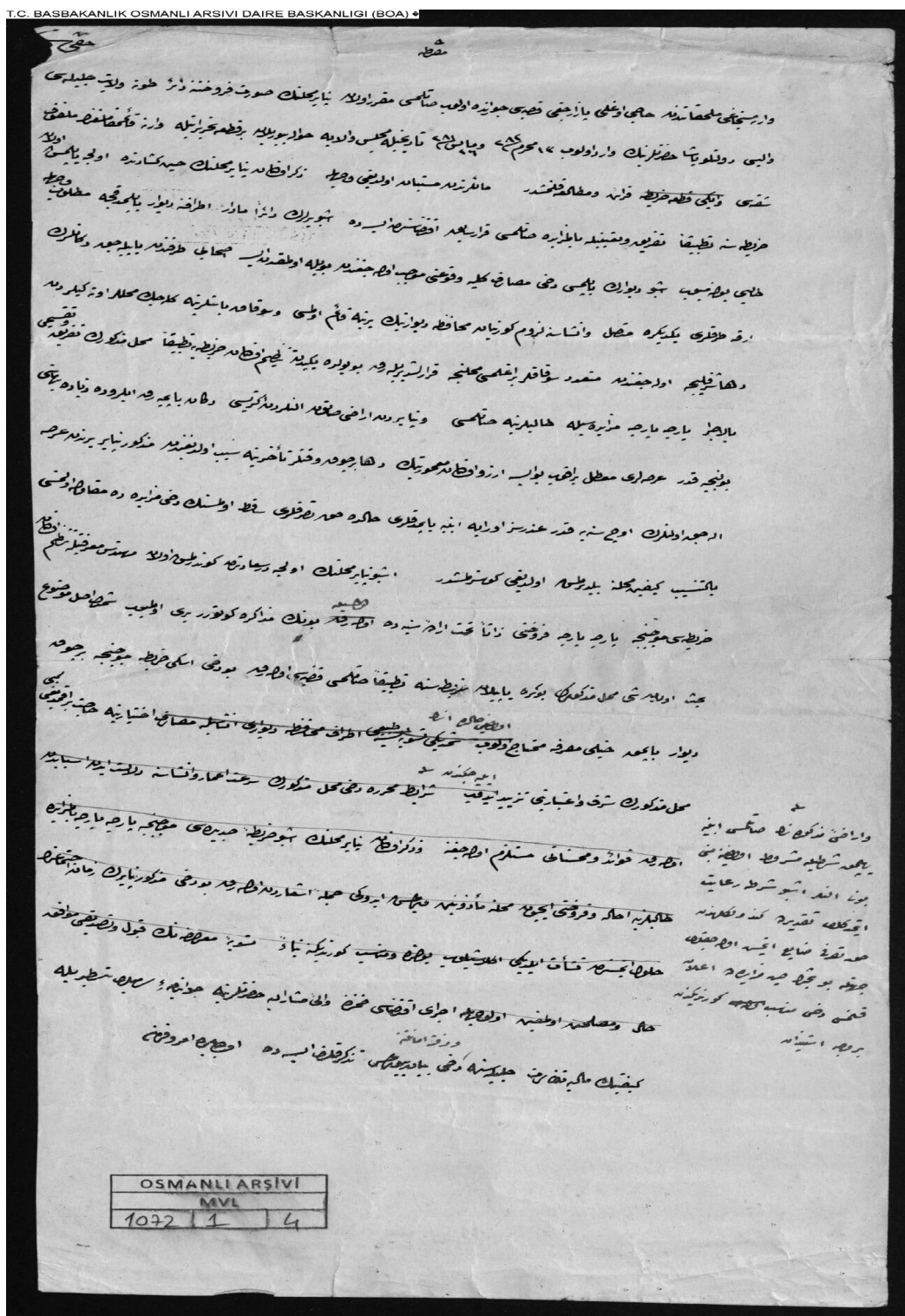
каймакам. Той го е изпратил на място именно около тези места, докато не се изгради стена джюкяните, които ще бъдат построени, след панаира трудно ще бъдат опазени. Въпреки че на скицата му е показана такава стена, построяването ѝ на голяма площ ще изисква много средства, и докато не се изгради, няма да има желаещи да купят местата. По-разумно е вместо необходимата защитна стена, зад джюкяните да се изградят от собствениците здрави заграждения, свързани непрекъснато. Що се отнася до местата в кръстовищата, понеже те ще бъдат по-оживени и търсени, изграждането на много такива улици ще се реши на място от гореспомнатия Вели ефенди, който изработи нова скица и ни изпрати заедно със старата. Направи се проучване и се установи, че сегашната скица е много по-приемлива, без нужда от разходи, като е начертал друга заграждаща защитна стена. Прилагайки новата скица, улиците на чаршията ще са повече и еднакви. Споменатите панаирни места да се дават на желаещите парче по парче под наем с наддаване. От опит се знае, че повечето от тези, които купуват парцели от панаира, не строят джюкяни, оставят парцелите празни и изчакват занаят да ги продадат на по-висока цена, а това причинява много изоставане от желаното благоустрояване. Тези, които ще си купят парцели от местата в споменатия панаир, при положение че до три години там, ако построят сграда без недостатъци, да се отбележи в договора за наддаване, че им отпада правото на собственост. Предлагам с телеграфа да се съобщи на споменатия каймакам и да се изпратят старата и новата скица, увити в кутия, заедно със заповедта.

10 мухаррем (1)282 г. (5 юни 1865 г.)

От Русчук

Рабът Валията на Дунавския вилает Мидхат

Приложение 4. Мазбата (BOA.MVL.01072.00001.004.001.)

Mazbata

Bende Hakkı

Varna sancağı mülhakâtından Hacıoğlu Pazarcığı kasabası civârında olup satılması mukarrer olan panayır mahallinin sûret-i fûruhtına dâir Tuna vilâyet-i celîlesi valisi devletlü paşa hazretlerinin vârid olup 13 Muharrem sene 282 ve 26 Mayıs sene 281 tarihiyle meclis-i vâlâya havâle buyrulan bir kıt'a tahrîrâtıyla Varna kâimmakâmlığının melfûf şukkası kırâat ve mütâlâ'a kılınmışdır meâllerinden müstebân olduğu vechile zikr olunan panayır mahallinin hîn-i küşâdında evvelce yapılmış olan harîtasına tatbîkan tefrîk ve ta'yîniyle bi'l-müzâyede satılması karâr-ı sâbık iktizâsından ise de işbu yerlerin dâiren-mâdâr etrafına divar yapılmadıkça matlûb vechile tâlibi bulunamayıp işbu divarın yapılması dahi mesârif-i külliye vukû'ını müceb olacağından böyle olmakdan ise ashâbı tarafından yapılacak dükkanların arka tarafları yekdiğere muttasıl ve inşâsına lüzûm görünen muhâfaza divarının yerine kâim olması ve sokak başlarına gelecek mahaller ötekilerden daha şereflice olacağından müte'addid sokaklar bırakılması mahallince kararlaştırılarak bu yolda yeniden tanzîm olunan haritaya tatbîkan mahall-i mezkûrun tefrîk ve taksîmi bi'l-icrâ parça parça müzâyedesıyla tâliblerine satılması ve panayırdan arazi satın alanlardan ekserîsi dükkan yapmayarak ileride ziyâde bahâsı buluncaya kadar arsaları mu'attal bırakıp bu ise arzu olunan ma'mûriyetin daha bir çok vakitler teahhuruna sebep olduğundan mezkûr panayır yerinden arsa alacak olanların üç seneye kadar özürsüz oraya ebniye yapmadıkları halde hakk-ı tasarrufları sâkıt olmasının dahi müzâyededede mukâvele olunması bi't-tensib keyfiyet mahalline bildirilmiş olduğu gösterilmiştir işbu panayır mahallinin evvelce Dersa'âdetden gönderilmiş olan mühendis ma'rifetiyle tanzîm olunan haritası mücebince parça parça fûruhtı zâten taht-ı irâde-i seniyyede olmasıyla bunun müzâkere götürür yeri olmayıp şimdi asıl mevzû-ı bahs olan şey mahall-i mezkûrun bu kerre yapılan haritasına tatbîkan satılması kazıyyesi olarak bu dahi eski harita mücebince bir çok divar yapmak hayli masrafa muhtac olduğu halde ânın ihtiyârına hâcet bırakmadığı gibi mahall-i mezkûrun şeref ve itibârını tezyîd eyleyeceğinden ve arazi-i mezkûrenin satılması ebniye yapılmak şartıyla meşrût olduğuna mebnî bunu alanlar işbu şarta ri'âyet etmedikleri takdirde kendiliklerinden hakk-ı tasarrufı zâyî' etmiş olacakları cihetle bu bahsin hîn-i müzâyededede ilân kılınması dahi münâsib görüldüğünden ber vech-i istîzân icrâ-yı iktizâsı zımnında vali-i müşârun ileyh hazretlerine cevâbnâme-i sâmilîleri tastîriyle keyfiyetin mâliye nezâret-i celîlesine ve defter emânetine dahi beyân buyrulması tezekkür kılındı ise de ol bâbda emr ü fermân

Превод на български език:

Мазбата

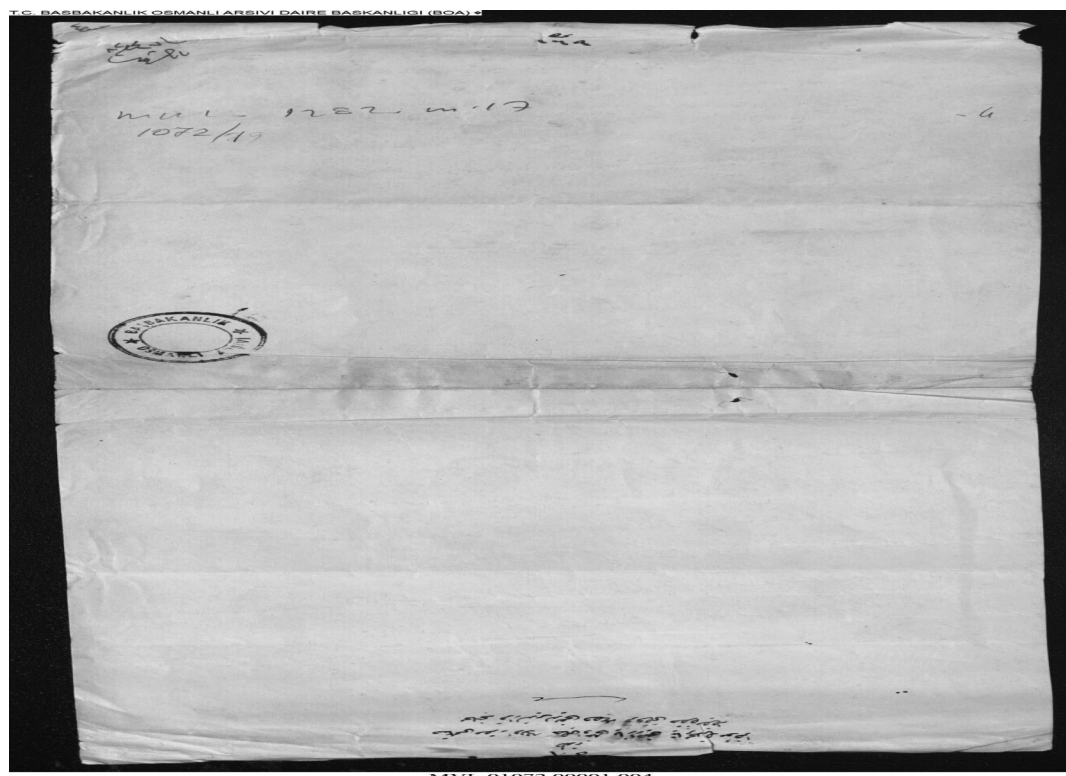
Рабът Хакъ

Във връзка с продажбата на панаурни места в околностите на Хаджъоглу Пазарджък във Варненски санджак на 13 мухаррем (1)282 (8 юни 1865 г.) и 26 май (1)281 г. (26 ноември 1864 г.) се получи поръчение на Меджлис-и хавале от Негово Височество Валия на Дунавския вилает, който заповяда се да направи правилен прочит и проучване на парчето увита хартия на Варненския каймакамлък. От съдържанието става ясно, че споменатите панаурни места, за които преди се изработи скица за тяхната експлоатация и продажбата с наддаване, е необходимо да се придържа към предното решение, а именно, докато не се построи около гюкяните стена, както така няма да има желаещи, така и построяването на стената ще струва скъпо. Вместо това от задната страна на гюкяните на мястото на защитна стена

се реши като необходимо да се изгради от собствениците непрекъсната от свързани постройките защитна ограда, и понеже местата на кръстовищата ще са по-търсени в сравнение с останалите, оставянето на такива улици ще се реши на място. За осъществяването на проекта да се приложи новоначертаната скица, споменатите места, разделяйки се на парчета, да се продадат на желаещите с наддаване на търг. Има много случаи, при които някои купуват парцели от панаира и без да ги застрояват, оставят местата празни, като чакат да поскъпнат и да ги препродадат, а това ще отнеме още много време до желаното благоустрояване. Тези, които ще купят парцели от местата в споменатия панаир, при положение че не построят в завършен вид помещение до три години, да се отбележи в договора за наддаване, че им отпада правото на използване собственост. Посочва се, че се съобщава на местните да се изпълни преобразуваната скица на инженера, който се изпрати на панаирното място по-рано от столицата и се продадоха на части местата. Според заповедта, това не подлежи на обсъждане, сега основният въпрос е прилагането на скицата за продажбата на споменатите панаирни места, и тук, както и в старата скица, за изпълнението на строежа на стената ще трябват много средства. От друга страна, броят на споменатите места ще бъде увеличен, и понеже има условие за строеж при продажбата на парцелите, (от) тези, които закупят с готов строеж, ако не изпълнят условието, ще им се отнеме правото на ползване. В това отношение се приема за целесъобразно по време на наддаването да се съобщи за това. По повод искането на разрешение за изпълнение на необходимото действие, в писмен отговор се съобщи на Негово Височество посочения Валия, на благоразположеното Велико финансово министерство и Дирекцията на държавните имоти с ферман със заповед

...

Приложение 5. Мазбата (протокол) за взето решение за продажбата и прогадени места в Хаджъоглупазарджишкия панаир (BOA.MVL.01072.00001.004.002.)

58 / Тина

Satılması mukarrer olan Hacıoğlu Pazarcığı panayır mahallinin muahharan mahallince kararlaştırıldığı vechile fîruhtı hakkında mazbata.

58 / Дунав

Протокол във връзка с взетото решение за продажбата на места и прогадените места в Хаджъоглупазарджишкия панаир.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Arslanboga, K. 2015. An international fair in Ottoman Empire: tariff revenues of Uzuncaabad-i Hasköy kermess in the years of 1769 and 1818. *The Journal of International Social Research*, Vol. 8, Issue 36, February 2015, pp. 774 – 786; www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307 – 9581.
- Braudel, F. 2002. *Material civilization, economy and capitalism and 15th – 18th*. Vol 2. The games of exchange. Sofia Izdatelstvo Prozorets. [Бродел, Ф. 2002. Материална цивилизация, икономика и капитализъм XV – XVIII в. Т. 2. Игрите на размяната. София: Издателство Прозорец].
- Bulgarian encyclopedia*, 1986. Vol 5. Sofia: Izdatelstvo BAN. [Българска енциклопедия, 1986. Т. 5. София: Издателство БАН].
- Bulgarian etymological dictionary*, 1996. Vol 5. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“ [Български етимологичен речник, 1996. Т. 5. София: АИ „Проф. Марин Дринов“].
- Gramatikov, G. 1993. *The Uzundzhov Fair*. Sofia Izdatelstvo BAN. [Граматикув, Г. 1993. Узунджовски-

ят панаир. София: Издателство БАН].

- Dzhafer, A., M. Salim, 2021. *The Eskidjumaı Fair. Center for economic and cultural dialogue in the XIXth century*. Shumen: IU „Episkop Konstantin Pteslsvski“. [Джафер, А., М. Салим, 2021. *Ескиджумайският панаир. Център за стопански и културен диалог през XIX век*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“].
- Dimitrova, D. 2016. The fairs on the Bulgarian lands in the XVIIth century (according to travel literature data). In: *March Student Readings. A collection of materials from the Fifth Student Scientific Conference at VTU “Saint Kiril and Metodii”*. Veliko Tarnovo, pp. 175 – 192. [Димитрова, Д. 2016. Панаирите по българските земи през XVII век (по данни на пътеписната литература). В: *Мартенски студентски четения. Сборник с материали от Пета студентска научна конференция във ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“*. В. Търново, с. 175 – 192].
- Drajev, P. 2004. The emergence of the Eskijumai Fair and its role in the public life of the city during the Renaissance. In: *Fairs, markets, auctions in the Bulgarian lands*. Veliko Tarnovio: Faber, pp. 103 – 109. [Дражев, П. 2004. Възникването на Ескиджумайския панаир и ролята му в обществения живот на града през възрожденската епоха. В: *Панаири, пазари, тържища в българските земи*. Велико Търново: Фабер, с. 103 – 109].
- The Encyclopaedia Britannica* Eleventh Edition, Cambridge, 1910.
- Evliya, Ch. 1972. *Travelogue*. Sofia: Izdatelstvo Otechesven front. [Евлия, Ч. 1972. *Пътепис*. София: Издателство Отечество фронт].
- Evliya, Ch. 1999. *Travelogue* (prepared: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Third edition, Istanbul. [Evliya, Ç. 1999. *Seyahatnamesi* (hazırlayan: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 3. Kitap, Yarı Kredi Yayınları, İstanbul 1999].
- Kanitz, F. 1999. *Danube Bulgaria and the Balkans*. Vol 3. Sofia: Izdatelstvo Borina. [Каниц, Ф. 1999. *Дунавска България и Балканът*. Т. 3. София: Издателство Борина].
- Karadžić, V. 1898. Serbian dictionary. In: *German and Latin words*. Belgrade. [Караџић, В. 1898. Српски рјечник. В: *Немачкијем и латинскијем ријечима*. Београд].
- Katchan Erdogan, M. 2016. *An International Organization in the Balkans: İslimye Fair*. Belleten. Ankara. [Kaşan Erdoğan, M. 2016. *Balkanlarda Uluslararası Bir Organizasyon: İslimye Panayırı*. Belleten. Ankara].
- Kenderova, S. 2004. Iranian merchants visit the fair in Targovishte. In: *Fairs, markets, auctions in the Bulgarian lands*. Veliko Tarnovio: Faber, pp. 110 – 115. [КендEROва, С. 2004. Ирански търговци посещават панаира в Търговище. В: *Панаири, пазари, тържища в българските земи*. Велико Търново: Фабер, с. 110 – 115].
- Michoff, N. 1953. *Beitrage zur Handelsgeschichte Bulgariens*. 2. Band. Sofia, 1953, S. 72 (Die Messe zu Uzungevo in Rumelien. – Austria. Wochenschrift für Volkswirtschaft und Statistik. 1857, 3, 407 – 409).
- Mihaylova-Mravkarova, M. 2006. *An Introduction to Ottoman Sphragistics*. Sofia: Izdatelstvo Avangard Prima. [Михайлова-Мръвкарова, М. 2006. *Увод в османската сфрагистика*. София: Издателство Авангард Прима].
- Mutaftchieva, V. 1962. Feudal unrest in Northern Thrace during the late XVIIIth and early XIXth centuries. In: *Paisii Hilendarski and his era*. Sofia: Izdatelstvo BAN, pp. 167 – 212. [Мутафчиева, В. 1962. Феодалните размирици в Северна Тракия през края на XVIII и началото на XIX в. В: *Пайсий Хилендарски и неговата епоха*. София: Издателство БАН, с. 167 – 212].

- Paskaleva, V. 1986. *Central Europe and the lands along the Lower Danube in the 18th – 19th C.* Sofia: Izdatelstvo BAN. [Паскалева, В. 1986. *Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII – XIX в.* София: Издателство БАН].
- Petkova, Y. 2004. Eski Jumaya (Targovishte) and the fair through the eyes of 19th century European travelers. In: *Fairs, markets, auctions in the Bulgarian lands*. Veliko Tarnovo: Faber. [Петкова, Й. 2004. Ески Джумая (Търговище) и панаурът през погледа на европейски пътешественици от XIX век. В: *Панаури, пазари, тържища в българските земи*. Велико Търново: Фабер.].
- Popovic, M. 2011. New insights into the history of Balkan fairs in the historical region of Macedonia (13th – 16th centuries). In: *Studies in Honour of Professor Vassil Gjuzelev*, Bulgaria Mediaevalis 2 (2011), pp. 757 – 776].
- Parveva, S. 2008. Highlights from the history of the Sliven Fair in the first half of the 18th century. In: *Ethnic and Cultural Spaces of the Balkans. Collection in honor of prof. d.i.n. Tsvetana Georgieva. Part 1. The past – historical perspectives*. Sofia: UI Sv.Kliment Ohridski, pp. 401 – 409. [Първева, Ст. 2008. Щрихи от историята на Сливенския панаур през първата половина на XVIII век. В: *Етнически и културни пространства на Балканите. Сборник в чест на проф. д.и.н. Цветана Георгиева. Част 1. Миналото – исторически ракурси*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 401 – 409].
- Parveva, S. 2011. *Earth and people in the 17th – the first decades of the 18th century. Mastering and organizing the agrarian and social space of the Central and Southern Balkans under Ottoman rule*. Sofia: Academic publishing house “Prof. Marin Drinov”. [Първева, Ст. 2011. *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век. Овладяване и организация на аграрното и социалното пространство на Централните и Южните Балкани под османска власт*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“].
- Roussev, I. 2004. French Consular Report on the Esquijumay Fair of 1856. In: *Fairs, markets, auctions in the Bulgarian lands*. Veliko Tarnovo: Faber, pp. 99 – 102. [Русев, И. 2004. Френски консулски доклад за Ескиджумайския панаур от 1856 г. В: *Панаури, пазари, тържища в българските земи*. Велико Търново: Фабер, с. 99 – 102].
- Razdhavitchka, E. 2007. *Fairs in the Ottoman Empire in the 19th century*. PhD Thesis, Sofia: Institute of Balkan Studies, Bulgarian Academy of Sciences. [Ръждавичка, Е. 2007. *Панауриите в Османската империя през XIX век*. Дисертация за присъждане на ОНС „Доктор“. София: Институт по балканистика, БАН].
- Razdhavitchka, E. 2009. The Balkan fair in the 19th century as an economic and social space. In: *The Balkans. Between tradition and modernity*. Sofia: IK Gutenberg, pp. 1 – 27. [Ръждавичка, Е. 2009. Балканският панаур през XIX век като икономическо и социално пространство. В: *Балканите. Между традицията и модерността*. София: ИК Гутенберг, с. 1 – 27].
- Redhouse, J. *Ottoman-English Dictionary*. 1999 İstanbul [Redhouse, J. *Osmanlıca-İngilizce Sözlük*. 1999, İstanbul].
- Silianova, E. 2013. *The fairs on the Bulgarian lands in the second half of the 19th century*. Sofia. [Силянова, Е. 2013. *Панауриите по българските земи през втората половина на XIX век*. София].
- Shen, 1996. *Ottoman Fairs (18th – 19th Centuries)*. İstanbul. [Şen, Ö., 1996. *Osmanlı Panayırları (18 – 19. Yüzyıl)*. Eren Yayıncılık, İstanbul].
- Tabakov, S. 2018. *An attempt at the history of the city of Sliven*. Vol 3. Sofia: Izdatelstvo Voivodite na

- Sliven. [Табаков, С. 2018. *Опит за историята на град Сливен*. Т. 3. София: Издателство „Войводите на Сливен“].
- Todorov, N. 1972. *The Balkan city 15th – 19th centuries*. Sofia: Izdatelstvo Nauka i Izkustvo. [Тодоров, Н. 1972. *Балканският град XV – XIX век*. София: Издателство Наука и изкуство].
- Todorova, M. 1980. *England, Russia and the Tanzimat*. Sofia: Izdatelstvo Nauka i Izkustvo. [Тодорова, М. 1980. *Англия, Русия и Танзиматът*. София: Издателство Наука и изкуство].
- Tonev, V. 2004. The great fairs in North-Eastern Bulgaria and Dobruja after the Crimean War (1853 – 1856). In: *Fairs, markets, auctions in the Bulgarian lands*. Veliko Tarnovio: Faber, pp. 86 – 98. [Тонеv, В. 2004. Големите панаири в Североизточна България и Добруджа след Кримската война (1853 – 1856). В: *Панаири, пазари, тържища в българските земи*. Велико Търново: Фабер, с. 86 – 98].

Correspondence authors:

Aldzhan Dzhafer, PhD

Curator at Omurtag Museum of History

7, Aksakov St.

7700 Targovishte BULGARIA

E-mail: alcan_djafer@abv.bg

Miyyam Salim, Professor, PhD

Konstantin Preslavsky University of Shumen

Faculty of Humanities

115, Universitetska St.

9700 Shumen BULGARIA

E-mail: m.salim@shu.bg

<https://orcid.org/0000-0001-9654-2629>